

Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΕΝ ΤΗ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ *

I

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Δ. Θ.

δ) Τὸ ἄτομον ἐναντι τοῦ Θείου. Τὸ ὅτι ἐν Μεσοποταμίᾳ καὶ τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον ἀπετέλει ὑποκείμενον τῆς θρησκείας, μὴ ἀμφισβητηθέν, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ὑπὸ τινος τῶν εἰδικωτέρων πως περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐνδιατριψάντων ἐρευνητῶν, διαγράφεται, νομίζομεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ εἰς ὅσα ἀνωτέρω ἐξετέθησαν περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ τῆς μεσοποταμιακῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς χαρακτῆρος¹ καὶ ὑποδηλοῦται ἰδίᾳ εἰς τὰς περὶ τοῦ ὑψίστου ἠθικοῦ νόμου μεσοποταμιακᾶς ἀντιλήψεις, ἔνθα ἡ πρὸς τὸ Θεῖον ὑπακοή τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου ἐθεωρεῖτο καὶ ὡς ἡ ὑψίστη ἀτομικὴ ἀρετή². Μάλιστα δὲ θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι ἕως οὐδαμοῦ ἀλλαγῆ τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ προβάλλει ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου καὶ ὁ ρόλος αὐτοῦ οὕτω σαφῶς, ὅσον ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν Μεσοποταμίων. Ἐκ δὲ τοῦ πλήθους τῶν ὑπαρχουσῶν μαρτυριῶν καὶ δὴ καὶ ἀποδείξεων περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον περιοριζόμεθα ἐνταῦθα, κατ' ἀνάγκην, εἰς τὴν μείαν ἐκείνων μόνον, ἃς θεωροῦμεν ὡς τὰς κυριωτέρας ἅμα καὶ χαρακτηριστικωτέρας.

Ἐν πρώτοις ὁ ὀφιστάμενος στενὸς καὶ δὴ καθαρῶς προσωπικὸς τοῦ ἀτόμου σύνδεσμος μετὰ τοῦ Θείου ἐρεῖδεται ἀπαρασαλεύτως ἐπὶ τῆς κρατούσης παρὰ τοῖς Μεσοποταμίους ἀρχαιοτάτης πίστεως εἰς ὑπαρξιν π ρ ο σ ω π ι κ ο ὕ π ρ ο σ τ ᾶ τ ο υ θ ε ο ὕ («*ilu ameli*») ἢ θ ε ᾶ («*il ishtar ameli*»)³. Ὡς

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 118 τοῦ προηγούμενου.

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 106 ἐξ.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 110.

3. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, M.JASTROW, *Die Religion Babylo-niens und Assyriens*, Τόμ. I, Giessen 1905, σελ. 194 ἐξ., πρβλ. σελ. 431, 440, 445, 468, Τόμ. II, 1912, σελ. 1, 92 ἐξ., J.MORGENSTERN, *The Doctrine of Sin in the Babylo-nian Religion...* σελ. 23 ἐξ., 101 ἐξ., W.SCHRANK, *Babylonische Sühnriten...* σελ. 37 ἐξ., S.A.B.MERCER, *Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria...* σελ. 63, G.CONTENAU, *La Magie chez les Assyriens et les Babyloniens*, Paris 1947, σελ. 117,—, *So lebten die Babylonier...* σελ. 269 ἐξ., M.DAVID, *Les Dieux et le Destin en Babylonie (MR 23)*, Paris 1949, σελ. 49 ἐξ., B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, Τόμ. II, σελ. 436 ἐξ., 209 κλπ., A.L.OPPENHEIM, *Assyro-Baby-lonian Religion* (ἐν: *ForgRel*, σελ. 63-79), 1950, σελ. 77 ἐξ., T.JACOBSEN, *Meso-potamia...* σελ. 218 ἐξ.

δὲ παρατηρεῖ ὁ J. Morgenstern¹, ὁ ἐκ τῶν πρώτων ἐρευνήσας τὸ θέμα τοῦτο, πᾶν ἄτομον ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του εἶχε τὸν ἴδιον αὐτοῦ προσωπικὸν προστάτην θεόν, ὅστις τὸ ἐπροστάτευε καὶ τὸ διεφύλασεν ἀπὸ παντός κακοῦ, τὸν θεὸν δὲ τοῦτον ἦ καὶ πλείονας τοῦ ἐνὸς θεοῦς, οἵτινες προφανῶς δὲν ἀνῆκον εἰς τοὺς μεγάλους θεοὺς τοῦ μεσοποταμιακοῦ πανθέου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκληρονόμει τὸ ἄτομον ἀπὸ τοῦ πατρὸς του ἢ παρελάμβανεν ἐκ τῆς συντεχνίας, εἰς ἣν ἀνῆκεν, ἐνῶ ἢ ἀπόκτησις αὐτοῦ δυνατὸν νὰ ἐσχετίζετο πρὸς τὸν μῆνα, καθ' ὃν ἐγεννήθη τὸ ἄτομον, χωρὶς οὐδὲλλως νὰ ἀποκλείηται καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ ἀτόμου ἢ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐλευθέρα, οὕτως εἰπεῖν, ἐκλογή. Ὡς δὲ ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς ὑποστηρίζει, ἐρειδόμενος ἐπὶ πλήθους σχετικῶν χωρίων, ὁ προσωπικὸς προστάτης θεὸς ὕφιστατο ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον, ὅπερ εἶχεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του². Πρὸς τοῦτοις φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχον καὶ προσωπικὰ δι' ἓνα ἕκαστον ἄνθρωπον ἀ γ α θ ἄ π ν ε ὑ μ α τ α ἢ ἀ γ α θ ο δ α ἰ μ ο ν ε ς, οἵτινες, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν προστάτην θεόν, ἴσταντο παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτρέποντες τοὺς ἐπαπειλοῦντας αὐτὸν κινδύνους³. Ἐν περιπτώσει μάλιστα ἀνάγκης καὶ δὴ ἐν ὄψει τῆς ἰδίας αὐτῶν ἀδυναμίας, ὅτε δηλαδὴ ἡ ἀποτροπὴ τοῦ ἐπαπειλοῦντος ἢ καὶ ἡδὴ πλήξαντος τὸ ἄτομον κακοῦ ὑπερέβαινε τὰς δυνάμεις των, προσέφευγον οὗτοι εἰς τοὺς μεγάλους θεοὺς τοῦ μεσοποταμιακοῦ πανθέου, πρεσβεύοντες ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ προστατευομένου των⁴.

Ἐκ δὲ τῶν ἤδη λεχθέντων προφανῆς, νομίζομεν, εἶναι ὁ στενώτατος καὶ καθαρῶς προσωπικὸς σύνδεσμος τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου μετὰ τοῦ προστάτου αὐτοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοδαίμονος του. Ὑπὸ τινων μάλιστα ἐρευνητῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ G. Gontenau⁵, ὑπεστηρίχθη ἡ γνώμη, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς νὰ ἀποδεχθῶμεν, ὅτι, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχετικῶν πηγῶν, ἡ

1. The Doctrine of Sin in the Babylonian Religion..., σελ. 23 ἐξ.

2. Ὡς δ' ἐπὶ λέξει παρατηρεῖ: «The man's protecting deities, his guardians against evil, existing only in relation to that man alone. This is proved by the many passages in which the *ilu ameli* is mentioned as an especial deity in connection with the great gods.» (J.MORGENSTERN, μν. ἔργ., 24, πρβλ. αὐτόθι παραπομπάς).

3. Πρβλ. M.JASTROW, Die Religion..., Τόμ. I, σελ. 195 κλπ. Παραδείγματα μνείας καὶ ἐπικλήσεως τοῦ ἀ γ α θ ο δ α ἰ μ ο ν ο ς πρβλ. ἐν B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 221 ἐξ.

4. Πρβλ. M.JASTROW, Die Religion..., Τόμ. I, σελ. 194 ἐξ., J.MORGENSTERN, The Doctrine of Sin....., σελ. 24, αὐτόθι ὑποσημ. 2,3, ἐνθα καὶ παραπομπαὶ εἰς σχετικὰς πηγὰς. Ὁ S.A.B.MERCER (μν. ἔργ., σελ. 63) ὁμοίως παρατηρεῖ σχετικῶς ὅτι: «...neither demons nor good spirits ever acted as mediators between gods and men». Τὴν ἔποψιν τῶν M.JASTROW, καὶ J.MORGENSTERN δέχονται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ οἱ G. CONTENAU, La Magie..., σελ. 117 κ.ξ., M.DAVID, Les Dieux et le Destin..., σελ. 50, ὡς καὶ ὁ T.JACOBSEN, σελ. 218, ἰδίᾳ δὲ σελ. 221 ἐξ. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου πρβλ. τὴν κατωτέρω σελ.232 μνημονευομένην ἐπιστολὴν πρὸς τὸν π ρ ο σ τ ἄ τ η ν θ ε ὄ ν.

5. Πρβλ., πρὸς τοῖς ἄλλοις, La Magie..., σελ. 117.

θέσις τοῦ προσωπικοῦ προστάτου θεοῦ δὲν ἦτο ἀπλῶς παρὰ τὸ πλευρόν, ἀλλ' ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ ἀτόμου. "Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας, ὅτι ἡ οἰκειοτάτη αὐτῆ προσωπικῆ σχέσις Θεοῦ καὶ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου ἦτο κατὰ πάντα, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ἀνάλογος πρὸς τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν ἴδιον αὐτοῦ πατέρα ἢ τὴν μητέρα καὶ δὴ καὶ τοὺς ἀδελφούς του. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ συνηθέστατος χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν Μεσοποταμίᾳ ὡς «τοῦ ἀνθρώπου υἱοῦ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ θεοῦ» (*ameli mar ilischi*)¹. Ἐξ ἄλλου ὅμως εἶναι εὐλογον, ὅτι καὶ τὸ ἄτομον ἀνελάμβανεν ὠρισμένας ὑποχρεώσεις ἐναντι τοῦ θεοῦ προσωπικοῦ του προστάτου, ὡφελε δηλαδὴ πρωτίστως νὰ ἐκφράζῃ ἐμπράκτως τὸν σεβασμὸν του πρὸς αὐτόν, μάλιστα δὲ νὰ ὑπακούῃ εἰς αὐτὸν ἀπολύτως. "Ὅτι δὲ ἡ πρὸς τὸν προστάτην του θεὸν προσωπικῆ τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου σχέσις ἠρείδετο ἐπὶ ἠθικῆς βάσεως, δύναται τις νὰ συναγάγῃ, πρὸς τοῖς ἀνωτέρω, καὶ ἐκ τοῦ ἐξῆς χαρακτηριστικωτάτου, παναρχαίου δὲ ρητοῦ²:

*Ὁ ἄνθρωπος πρέπει ἀληθῶς νὰ διακηρύσῃ
τὸ μεγαλεῖον τοῦ θεοῦ του.*

*Ὁ νέος ἄνθρωπος πρέπει ἐξ ὅλης τῆς καρδίας (του)
νὰ ὑπακούῃ εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ θεοῦ του.*

Ἐὰν ὅμως ὁ ἄνθρωπος παρημέλει τὰ ἐναντι τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ προστάτου θεοῦ ἱερά του καθήκοντα καὶ δὴ ἐὰν παρῶργιζεν αὐτὸν διὰ τινος ἠθικῆς ἢ τελετουργικῆς παραβάσεως, ἐγκατελείπετο ὑπ' αὐτοῦ³ καὶ ἀπέβαινεν ἕρμαιον τῶν καταδοκούντων ποικίλων πονηρῶν πνευμάτων καὶ κακῶν δαιμόνων, οἵτινες ἐλευθέρως πλέον εἰσῆρχοντο ἐντὸς τοῦ πεπτωκότος ἀτόμου καὶ προσέβαλλον αὐτὸ διὰ τῶν ἀσθενειῶν, τὰς ὁποίας οὔτε ἐπροσωποποιοῦν. Ἐντεῦθεν λοιπόν, κατὰ τὰς μεσοποταμιακὰς ἀντιλήψεις⁴, προήρχετο ἡ ἀσθένεια ἀνθρώπου τινὸς καὶ γενικῶς ἡ μακροδαιμονία αὐτοῦ, ἀπὸ

1. Πρβλ. ἰδίᾳ W.SCHRANK, *Babylonische Sühnruten...*, σελ. 37 ἐξ. (παράγραφος: «Der Mensch Sohn seines Gottes»), ἐπίσης G.CONTENTEAU, *So lebten die Babylonier...*, σελ. 269 ἐξ. (παράγρ.: *Der Mensch als »Sohn seines Gottes«*). — *La civilization d' Assur et de Babylone...*, σελ. 88 κλπ.

2. Πρβλ. E.CHIERA, *Sumerian Texts of Varied Contents...*, Πίν. 1, I, στίχ. 1 ἐξ. Μετάφρασιν αὐτοῦ πρβλ. καὶ ὑπὸ τοῦ T.JACOBSEN, *Mesopotamia...*, σελ. 219.

3. Χαρακτηριστικῆ εἶναι ἡ ἐξῆς σχετικῆ ἐκφρασις τῶν Μεσοποταμίων: «Ὁ ἴδιος αὐτοῦ προστάτης θεὸς ἀπεμακρύνθη τοῦ σώματός του, ἡ ἴδια αὐτοῦ προσαῦσα προστάτης θεὸς ἀπεστράφη». (Πρβλ. σχετικῶς πηγὰς ἐν W.SCHRANK, μν. ἔργ., σελ. 37).

4. Πρὸς τοῦτους ὅμως πρβλ. τὰ συμπέρασμα τῆς ἐπι-διδακτικῆς διατριβῆς τοῦ A.FALKENSTEIN, *Die Haupttypen der sumerischen Beschwörung [Diss=LSS (NF)1]*, Leipzig 1931, σελ. 56, πρβλ. σελ. 61. ἐνθα οὗτος ὑποστηρίζει ὅτι: «Es ergibt sich vielmehr als sicheres Resultat, dass die literarische Form der sumerischen Beschwörungen im Gegensatz zur akkadischen Beschwörung nirgends Krankheit und Leiden des Menschen in Beziehung zur Sünde setzt».

τῆς ὁποίας ἠδύνατο νὰ ἀπαλλαγῇ μόνον διὰ τῶν ἐξορκισμῶν καὶ δὴ τῇ ἐπεμβάσει τοῦ δι' ἐμπράκτου μετανοίας ἐξευμενισθέντος ἤδη προσωπικοῦ του θεοῦ, ὅστις ἀνελάμβανεν αὐτὸν πάλιν ὑπὸ τὴν προστασίαν του¹. Ὡς δὲ δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ, ἐκ τοῦ θεοῦ τούτου ἐξηρτᾶτο μεγάλως οὐ μόνον ἡ ὑγίεια καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ ζωὴ τοῦ ὑπὸ τὴν προσωπικὴν του προστασίαν ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ πᾶν ἐν τῇ ζωῇ ἐπίτευγμα αὐτοῦ καὶ γενικώτερον ἡ ἀτομικὴ ἐνὸς ἐκάστου εὐημερία συνεδέετο στενωτάτα μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὡς τοῦτο ἐκφράζεται εὐγλώττως καὶ ἐν τῷ ἐξῆς ἀρχαιοτάτῳ ἀποφθέγματι²:

*Ἄνευ (προσωπικοῦ) θεοῦ δὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος
νὰ ἀποκτήσῃ τὰ πρὸς τὸ ζῆν,
ὁ νέος ἀνὴρ δὲν δύναται ἐν τῇ μάχῃ νὰ κινήσῃ μεθ' ἠρωϊσμοῦ
τοὺς βραχίονάς του.*

Πρὸς τούτοις δὲ χαρακτηριστικωτάτη εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Th. Jacobsen³ μνημονευομένη συνήθης ἐν Μεσοποταμίᾳ ἔκφρασις «ἀπέκτησεν ἕναν θεόν», πρὸς δὴλωσιν τῆς «ἐπιτυχίας» ἀτόμου τινός. Τὸ ὅτι ἕμῳ δὲν θὰ πρέπη ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ ἐσφαλμένον συμπέρασμα περὶ τοῦ ὅτι τὸ ἄτομον ἐν Μεσοποταμίᾳ ἀνέμενε μοιρολατρικῶς τὰ πάντα ἀπὸ τοῦ προσωπικοῦ του προστάτου θεοῦ, ἀλλ' ἐπίστευεν ὅτι διὰ τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ ἐπιτυχιάν ἀπηρτεῖτο, πρὸς τούτοις, καὶ ἡ ἰδίᾳ αὐτοῦ συνεργασία, τ.ἔ. ἡ χρῆσις τοῦ τε νοῦ καὶ τῆς βουλήσεως του, δηλαδὴ ὅτι, σὺν τῇ θεῖᾳ βοηθείᾳ, ἦτο ἀπαραίτητος καὶ ἡ ἀνθρωπίνῃ φρόνησις καὶ προνοητικότης ἐνὸς ἐκάστου ἀτόμου, μαρτυροῦν, νομίζομεν, εὐγλώττως καὶ τὰ ἐξῆς στοχαστικά, ἀρχαιότατα δὲ μεσοποταμιακὰ γνωμικά:

*Ὅταν προνοῆς, ὁ θεός σου εἶναι ἰδικός σου.
Ὅταν δὲν προνοῆς, ὁ θεός σου δὲν εἶναι ἰδικός σου⁴!*

1. Ἄξιοι μνείας ἐνταῦθα εἶναι αἱ ἐξῆς χαρακτηριστικαὶ ἐν προκειμένῳ μεσοποταμιακαὶ ἐπικλησεις σωζόμεναι ἐν τοῖς διαφόροις σχετικοῖς κειμένοις (πρβλ. W.SCHRANK, *Babylonische Sühriten...*, σελ. 38): «Ὁ Schamasch, ὁ ἕπιστος τῶν θεῶν, εἶπε νὰ διαφυλάξῃ αὐτόν, νὰ παραδώσῃ ἐν ταῖς χερσὶ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ προστάτου θεοῦ» καὶ «Ὁ προστάτης μου θεός καὶ ἡ προστάτις μου θεά, ὅτινες ἀπὸ μακροῦ ὠργίσθησαν κατ' ἐμοῦ, εἶπε ἐν πιστότητι καὶ δικαίῳ νὰ εἶναι πάλιν εὐμενεῖς πρὸς ἐμέ».

2. Πρβλ. E.CHIRA, *Sumerian Texts of Varied Contents...*, Πίν. 1, I, στίχ. 15 ἐξ. Μετάφρασιν αὐτοῦ πρβλ. καὶ ὑπὸ τοῦ T.JACOBSEN, *Mesopotamia...*, σελ. 219.

3. *Mesopotamia...*, σελ. 219.

4. Πρβλ. T.J.MEEK, *Some Explanatory Lists and Grammatical Texts* (ἐν: RA 17, σελ. 117-206), 1920, σελ. 122, III-IV, στ. 5-8. Πρβλ. μετάφρασιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ T.JACOBSEN, ἔθ' ἄν., ὅστις μάλιστα ὡς ἐξῆς ἀποδίδει τὸ γνωμικὸν τοῦτο: «only when you plan-ahead do you have a chance to succeed; only then is your god with you».

*Ἐφ' ὅσον ἀνθρωπός τις δὲν ἀσκεῖ ἑαυτόν,
οὐδὲν πρόκειται νὰ κερδίσῃ¹.*

Εὐλόγως, νομίζομεν, δύναται τις νὰ ἐνθυμηθῇ ἐνταῦθα καὶ τὸ σχετικὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ρητόν: «σὺν Ἀθηνᾷ καὶ χεῖρα κίνει». Ὅπωςδὴποτε δὲ ταῦτα πάντα δημιουργοῦν, νομίζομεν, τὴν ἐντύπωσιν ὅτι, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῶν μεσοποταμιακῶν λαῶν, ὁ προσωπικὸς προστάτης θεὸς ἐκάστου ἀτόμου δέον νὰ εἶχε στενωτάτην σχέσιν πρὸς τὸ καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω γνωστῶν θεῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ στοιχεῖον², ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ καὶ συνυφαινόμενον μετὰ τῆς προσωπικότητος παντὸς ἀτόμου.

Ἐξ ἄλλου δὲν θὰ πρέπη νὰ νομισθῇ ὅτι, κατὰ τὴν κρατοῦσαν παρὰ τοῖς Μεσοποταμίαις πίστιν, ἢ ἐκ μέρους τοῦ προσωπικοῦ ἐνὸς ἐκάστου προστάτου θεοῦ ἢ καὶ τοῦ ἀγαθοδαίμονός του τοιαύτη ἐκδηλώσις τοῦ θεοῦ διαφέροντος καὶ δὴ ἡ θεία αὐτοῦ φροντίς καὶ εὐεργετικὴ ἐντὸς τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου θεία αὐτοῦ παρουσία ἀπέκλειε τὴν πρὸς αὐτὸ προσωπικὴν σχέσιν τῶν μεγάλων θεῶν τοῦ μεσοποταμιακοῦ πανθέου, τ.ἔ. ὅτι ἐν Μεσοποταμίᾳ ὁ π ρ ο σ ω π ι κ ὸ ς σ ὦ ν δ ε σ μ ο ς Θ ε ῖ ο υ - ἀ τ ὀ μ ο υ περιωρίζετο εἰς τοὺς μικροὺς μόνον θεοὺς. Οὐτε πάλιν θὰ πρέπη νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι, μεθ' ὅσα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω περὶ τῆς ὑπὲρ τοῦ προστατευομένου του πρεσβείας τοῦ προσωπικοῦ ἐνὸς ἐκάστου θεοῦ πρὸς τοὺς μεγάλους θεοὺς, ἢ σχέσις τῶν τελευταίων τούτων πρὸς τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον ἦτο ἕμμεσος μόνον. Ἀντιθέτως μάλιστα, τὰ σχετικὰ δεδομένα πείθουν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐν Μεσοποταμίᾳ ἀμέσου, πολλάκις δὲ καὶ στενοῦ προσωπικοῦ συνδέσμου καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν μεγάλων θεῶν τοῦ μεσοποταμιακοῦ πανθέου μετὰ τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου, καὶ δὴ ἀσχέτως φύλου ἢ καταγωγῆς. Περὶ δὲ τῆς ἀπ' ἀρχαιοτάτων μάλιστα χρόνων ὑφισταμένης καθαρῶς προσωπικῆς καὶ τῶν μεγάλων θεῶν σχέσεως πρὸς ἕνα ἕκαστον πιστόν των συνηγοροῦν, νομίζομεν, εὐγλώττως αἰ ὑπάρχουσαι ποικίλαι σχετικαὶ μαρτυρίαι καὶ δὴ καὶ αἰ ἐν ἀφθονίᾳ σωζόμεναι σήμερον γραπταὶ πηγαί.

Οὕτως, ὅσον ἀφορᾷ ἐν πρώτοις εἰς τὰς μεσοποταμιακὰς ἀντιλήψεις περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκδηλώσεως διαφέροντος περὶ τῆς τύχης τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου³, ἀξία ἰδιαίτερας

1. Πρβλ. προχείρωσ R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 425 (τεμάχιον II), ἐνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 94ἔξ.

3. Τοῦτο δὲ παρὰ τὰ ἐν προκειμένῳ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ἐγκρίτου βαβυλωνολόγου A.L.OPPENHEIM (Assyro-Babylonian Religion..., σελ. 78) ὅτι: «There was no salvation. His (δηλ. τοῦ ἀτόμου) religious experiences were collective and restricted to the extreme emotions of mourning and joy. Individual experiences were not considered valid in official Mesopotamian religiosity though there are some indications that, outside the Babylonian cultural province, charismatic phenomena

μνείας ἐνταῦθα εἶναι κυρίως ἢ καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ὑποδηλωθεῖσα¹, πολλαχῶς δὲ μαρτυρουμένη πίστις τῶν Μεσοποταμιῶν εἰς ὑπαρξιν «*πινάκων τῆς τύχης*» («*tur schimati*»)², τὴν φύλαξιν καὶ ἐνημέρωσιν τῶν ὁποίων ἤδη λίαν ἐνωρὶς ἐπιστεύετο, ὅτι εἶχεν ἀναλάβει ὁ υἱὸς τοῦ μεγίστου θεοῦ Marduk καὶ μέγας ἐπίσης θεὸς Nabu³, ὅστις, πρὸς τοὺς ἄλλοις, ἐν τε τῷ προλόγῳ τοῦ «*Κώδικος τοῦ Hammurabi*» (III, στ. 10)⁴ καὶ τῷ «*Ἐπειτῆς δημοιουργίας*» (VII, στ. 9 ἐξ.)⁵ ἀναφέρεται ὑπὸ τὸ συμεριακὸν ὄνομα Tutu. Περὶ δὲ τοῦ θεοῦ τούτου ἤδη ὁ γνωστὸς ἐπιφανῆς ἐρευνητῆς H. Zimmern⁶, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος, παρετήρησεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν ἀφθονίᾳ ὑπαρχουσῶν σχετικῶν πηγῶν, ὅτι ἐκ τῶν ποικίλων οὐσιωδῶν χαρακτηριστικῶν γνώρισμάτων, ἅτινα ἀπεδίδοντο εἰς τὸν Nabu, ἐξέχουσιν θέσιν κατεῖχεν ἢ ἰδιότης αὐτοῦ ὡς «*γραφέως-θεοῦ*». Ἡ δὲ χαρακτηριστικὴ αὕτη ἰδιότης τοῦ θεοῦ τούτου προσεδίδετο εἰς αὐτὸν οὐ μόνον ὡς θεοῦ καὶ προστάτου-πάτρωνος τῆς γραφικῆς τέχνης κλπ., ἀλλὰ καὶ ὡς θείου γραφέως, ὅστις καταγράφει τοὺς «*πίνακας τῆς τύχης*». Ἐκ δὲ τῆς ἰδιότητός του ταύτης ὁ Nabu εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις, κατὰ τὰς σχετικὰς μεσοποταμιακὰς ἀντιλήψεις, ἐν πρώτοις καθορίζει τὰς τύχας. Ὡς δὲ ἐν κατακλειδί αὐτὸς ἐρευνητῆς ὑποστηρίζει,

have been more acceptable. Mesopotamia was not the land of individual revelation and personal salvation but that of portents and prodigies.....The only individual who could approach the deity in prayers, and expect an answer, was the king...». Ἀρκοῦμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν ὑπόμνησιν ἰδίᾳ τοῦ τε περιφήμου κεμένου «*Ἐλω νὰ ὑμνήσω τὸν Κύριον τῆς σοφίας*» (Πρβλ. ἰδίᾳ ἀνωτέρω σελ. 104 ἐξ.), ὡς καὶ τῆς πίστεως περὶ τοῦ Schamasch ὡς προστάτου τῶν ἀδυνάτων, καὶ δὴ τῶν τοσοῦτον εὐγλώττως ἐκφραζουσῶν τὴν λατρίην ταύτην πιστὴν ὕμνων πρὸς αὐτὸν (πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 106 ἐξ.).

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 115.

2. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐν προκειμένῳ πηγὰς πρβλ. τὸν περὶ τῆς ἀρπαγῆς τῶν «*πινάκων τῆς τύχης*» γνωστὸν «*Mithras-Zu*». Πρβλ. σχετικῶς E. EBELING, AOT², σελ. 141 ἐξ., E.A. SPEISER, ANET², σελ. 111 ἐξ., ὡς καὶ τὰ νεώτατα κείμενα τοῦ μύθου τούτου ὑπὸ τοῦ E.A. SPEISER, ANET², σελ. 515 ἐξ.

3. Πρβλ. π.χ. «*Χρησμοὺς περὶ τοῦ Asarhaddon*» (II, στ. 38 ἐξ.), E. EBELING, AOT², σελ. 281, R.H. PFEIFFER, ANET², σελ. 450. Περὶ τοῦ Nabu πρβλ., πρὸς τοὺς ἄλλοις, H. ZIMMERN, KAT⁹, σελ. 400 ἐξ., C. FICHTNER-JEREMIAS, *Der Schicksalsglaube bei den Babyloniern* (MVAG 27, II), Leipzig 1922, B. MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, Τόμ. II, ἰδίᾳ σελ. 17 ἐξ., 124 ἐξ., É. DHORME, *Les religions de Babylonie et d' Assyrie...*, σελ. 150 ἐξ.

4. Πρβλ. E. EBELING, AOT², σελ. 282, T.J. MEEK, ANET², σελ. 165.

5. Πρβλ. E. EBELING, AOT², σελ. 126 ἐξ., E.A. SPEISER, ANET², σελ. 70.

6. KAT⁹, σελ. 400-401, ἐνθα οὗτος ἐπὶ λέξει παρατηρεῖ ὅτι: «*Von den mancherlei Wesenseigenschaften, die Nabu anhaften, tritt besonders charakteristisch hervor die Eigenschaft Nabu's als Schreiber-Gott. Dieser Charakter kommt ihm sowohl als Gott und Schutzpatron der Schreibkunst und damit aller durch dieselbe vermittelten Wissenschaft, wie als göttlichem Schreiber, der die Schicksalstafeln schreibt und dadurch auch der Gott ist, der in erster Linie die Schicksale bestimmt*».

παρά τοῖς Μεσοποταμίοις ἐπεκράτει ἡ πίστις: «ὅτι ὁ Nabu κρατεῖ πίνακά τινα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οὗτος ἀναγράφει τόσον τὰς τύχας τοῦ σύμπαντος, ὡς καὶ τὰς τοῦ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου, εἰδικῶς δὲ τὴν ζωὴν τοῦ τελευταίου τούτου»¹. Τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ἀποκαλύπτουν, νομίζομεν, τὴν πίστιν τῶν μεσοποταμιακῶν λαῶν εἰς τὸ ὅτι καὶ οἱ μεγάλοι θεοὶ τῶν ἐνδιεφέροντο καὶ ἐφρόντιζον δι' ἓνα ἕκαστον ἀνθρώπου καὶ δὴ ὅτι ἡσχολοῦντο καὶ καθώριζον τὴν τύχην τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου, τὴν ζωὴν τοῦ ὁποίου κατέγραφον ἐπὶ τῶν μνημονευθέντων «*πινάκων τῆς τύχης*»². Τέλος καὶ ἐνταῦθα νομίζομεν, ὅτι εὐχερῶς δύναται τις νὰ διακρίνῃ τὸν ἡθικὸν χαρακτήρα³ καὶ τῆς σχέσεως τῶν μεγάλων ἐπίσης θεῶν πρὸς τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον.

Ὅσον ἀφορᾷ ἐξ ἄλλου εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον, διαφωτιστικώτατα εἶναι ἰδίᾳ καὶ τὰ μεσοποταμιακὰ προσωπικὰ ὀνόματα. Περὶ δὲ τῆς ἐν προκειμένῳ σημασίας τῆς σπουδαιοτάτης ἅμα καὶ παναρχαίας ταύτης μαρτυρίας ἰσχύουν ἐπίσης ὅσα ἤδη περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἐξετέθησαν ἐν τῇ προηγηθείσῃ παραγράφῳ περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ⁴, ὡς ἐκ τούτου καὶ ἐνταῦθα θὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς ὀλίγα τινά. Τὸ ὅτι δὲ καὶ τὰ μεσοποταμιακὰ προσωπικὰ ὀνόματα, περὶ ἃ, σημειωτέον, ἤδη λίαν ἐνωρὶς ἡσχολήθησαν ἐν εἰδικαῖς πραγματεῖαις ἱκανοὶ τὸν ἀριθμὸν ἐρευνῆται⁵, ἀναφέρονται ἀμέσως εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἀτό-

1. H.ZIMMERN, KAT³, σελ. 403.

2. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 115, ὑποσημ. 5.

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 216.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 583έξ.

5. Κατ' ἐκλογὴν παραπέμπομεν ἐνταῦθα εἰς τὰς κάτωθι εἰδικὰς πραγματείας: H. RANKE, Die Personennamen in den Urkunden der Hammurabidynastie. Ein Beitrag zur Kenntnis der semitischen Namenbildung, I. Teil (Diss), München 1902,—, Early Babylonian Personal Names from the Published Tablets of the so-called Hammurabi Dynasty (B.C.2000) (BEP, D III), Philadelphia 1905, K.L.TALLQVIST, Neubabylonisches Namenbuch zu den Geschäftsurkunden aus der Zeit des Samasumukin bis Xerxes (ASSF XXXII, 2), Helsingfors 1906,—, Assyrian Personal Names (ASSF XLIII, 1), Helsingfors 1914, E.HUBER, Die Personennamen in den Keilschrifturkunden aus der Zeit der Könige von Ur und Nisin (AB 21), Leipzig 1907, P.DHORME, Les noms propres babyloniens à l' époque de Sargon l' ancien, et de Narâm-Sin (én: BA 6, III, σελ. 63-88), Leipzig-Baltimore 1907, A.T.CLAY, Personal Names from Cuneiform Inscriptions of the Cassite Period (YOS 1), New Haven 1912, C.F.JEAN, Sumer et Akkad. Contribution à l' histoire de la civilisation dans la basse Mésopotamie, Paris 1923, σελ. 7-36 (Introduction: Les noms propres de personne depuis la IIe Dynastie d' Ur jusqu' a la fin de la Ie Dynastie de Babylone), B.GEMSER, De beteekenis der persoonsnamen voor onze kennis van het leven en denken der oude Babyloniërs en Assyriërs, Wageningen 1924, W.W. BAUDISSION, Kyrios als Gottesname im Judentum und seine Stelle in der Religionsgeschichte, Teil III, Giessen 1929 (ἐκδ. ὑπὸ τοῦ O.EISSFELDT), ἰδίᾳ ἐκεῖ ἔθθα κατωτέρω θὰ παραπέμψωμεν. Ἐπίσης πρβλ. A.L.OPPENHEIM, Die akkad-

μου πρὸς τὸ Θεῖον καὶ ἀποκαλύπτουν τὸν ὑφιστάμενον στενώτατον προσωπικὸν σύνδεσμον τοῦ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου, ἀσχέτως βεβαίως φύλου ἢ καταγωγῆς, μετὰ τοῦ Θείου, ἀνεγνωρίσθη ὑφ' ὄλων σχεδὸν τῶν κατὰ τινὰ τρόπον ἐρευνησάντων τὸ πρόβλημα τοῦτο¹. Οὕτω π.χ. ὁ H. Ranke, εἷς ἐκ τῶν πρώτων, ἂν μὴ καὶ ὁ πρῶτος συστηματικῶς ἐρευνήσας τὸ μεσοποταμιακὸν προσωπικὸν ὄνομα, διέκρινεν ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος ἐν τῇ ἐπὶ διδασκαλίᾳ διατριβῇ του² τὴν ἐν προκειμένῳ σπουδαιοτάτην σημασίαν τοῦ ὀνόματος, παρατηρήσας σχετικῶς ὅτι «ἡ μεγίστη πλειονότης τῶν σημιτικῶν προσωπικῶν ὀνομάτων ἀσχολεῖται περὶ θρησκευτικὰ πράγματα, περιέχει θρησκευτικὰς ὁμολογίας»³ καὶ δὴ ὅτι «τὰ μετὰ θείων ὀνομάτων ἢ τῶν ἀντιστοίχων τούτων σύνθετα προσωπικὰ ὀνόματα περιέχουν τὴν βραχεῖαν ὁμολογίαν πίστεως τῶν ἀρχαίων Βαβυλωνίων»⁴. Κατὰ ταῦτα, ὡς ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς ὑποστηρίζει, τὰ μεσοποταμιακὰ προσωπικὰ ὀνόματα ἀποκαλύπτουν «μίαν παιδικῶς ἀφελῆ ἐμπιστοσύνην πρὸς τὸ Θεῖον, περὶ τοῦ ὁποίου εἶναι τις πεπεισμένος, ὅτι εὐχαρίστως βοηθεῖ, ἐάν τις μόνον τὸ ὑπηρετῇ καὶ τὸ ἐπικαλῆται»⁵. Τὰ αὐτὰ περίπου ὑποστηρίζονται ἄλλωστε καὶ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἐν προκειμένῳ ἐρευνητῶν, τῶν τε παλαιότερων καὶ τῶν νεωτέρων⁶, ὑπὸ τῶν ὁποίων μάλιστα

schen Personennamen der «Kassitenzeit» (ἐν: *Anthropos* 31, σελ. 470-488), 1936, J.J. STAMM, *Die akkadische Namengebung* (MVAG 44), Leipzig 1939 κ.ἄ.

1. Πρβλ., πρὸς τοὺς ἄλλοις, Ἰδίᾳ G. CONTENAU, *De la valeur du nom chez les Babyloniens et de quelques-unes de ses conséquences* (ἐν: *RHR* 81, III, σελ. 316-332), 1920,—, *So lebten die Babylonier...*, σελ. 171 ἐξ., B. GEMSER, *μν. ἔργ.* (πρβλ. *δμως καὶ τὴν κριτικὴν τοῦ J.J. STAMM, μν. ἔργ.*, σελ. 1 ἐξ.), A. JEREMIAS, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*, Berlin-Leipzig 1929², Ἰδίᾳ σελ. 469 ἐξ., B. MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, Τόμ. I, σελ. 394 ἐξ., G. FURLANI, *Babylonien and Assurien...*, σελ. 292 ἐξ. κ.ἄ., περὶ ὧν κατωτέρω ὁ λόγος.

2. Die Personennamen in den Urkunden der Hammurabidynastie..., ἐνθα, μετὰ τῶν ἄλλων, ἀναφέρει καὶ τὰ ἐξῆς λίαν ἐνδιαφέροντα περὶ τοῦ μεσοποταμιακοῦ προσωπικοῦ ὀνόματος: «*Er* (τὸ ὄνομα) drückt einen Wunsch, eine Tatsache, eine Frage aus, aber über seinen Träger erzählt er uns meist blutwenig... Das einzige, was der semitische Name allenfalls über seinen Inhaber verrät, ist dessen Beziehung zur **Gotttheit**.» (μν. ἔργ., σελ. 2). Περαιτέρω δὲ ἐν τῇ αὐτῇ διατριβῇ του ὑπογραμμίζει τὴν διαφορὰν τῶν ἰνδογερμανικῶν ὀνομάτων ἀπὸ τῶν σημιτικῶν παρατηρῶν ὅτι: «*Während das religiöse Moment* (τὰ ἰνδογερμανικὰ ὀνόματα) *eine durchaus untergeordnete Rolle spielt bei der Namengebung—ist es hier* (τὰ σημιτικὰ ὀνόματα) *geradezu ihr Fundament.*» (μν. ἔργ., σελ. 3, πρβλ. ἐπίσης σελ. 25).

3. Die Personennamen..., σελ. 3.

4. H. RANKE, *Die Personennamen...*, σελ. 21.

5. H. RANKE, ἔνθ' ἄν.

6. Ἡδὴ ὁ ἔγκριτος Φιλανδὸς ἐρευνητὸς K. L. TALLQVIST (*Neubabylonisches Namenbuch...*, σελ. XXXIII) ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι: «*Der weitaus grössere Theil der babylonisch-assyrischen Personennamen ist.....mit Götternamen bez. mit dem Wort ilu «Gott» oder deren Aequivalenten zusammengesetzt, woneben eine grosse Menge von Namen aus theophoren gebildete Hypokoristika darstellt. Alle diese*

ἐξαίρεται γενικῶς ἡ ἰδιόζουσα σημασία τοῦ ὀνόματος, ὡς τοῦ ἀπαυγάσματος τῆς λαϊκῆς καὶ δὴ καὶ τῆς βαθείας ἀτομικῆς εὐσεβείας τῶν Μεσοποταμιῶν¹.

Ἐκ τῶν ποικίλων θεοφόρων² μεσοποταμιακῶν προσωπικῶν ὀνομάτων ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἐναυῦθα ἐν πρώτοις τὰ σύνθετα μετὰ τοῦ «*ili*» («*Θεός μου*»)³, ἀποκαλύπτοντα τὸν καθ' ὅλας τὰς ἱστορικὰς περιόδους ὑφιστάμενον ἐν Μεσοποταμίᾳ στενῶτατον καὶ δὴ ἐσωτερικὸν προσωπικὸν σύνδεσμον τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου μετὰ τοῦ «*Θεοῦ του*», ὃν καὶ αἰσθάνεται τοῦτο ὡς ἴδιον αὐτοῦ κτῆμα καὶ ἀναγνωρίζει καὶ ὁμολογεῖ ἅμα οὐ μόνον ὡς Θεὸν του, ἀλλὰ καὶ ὡς δημιουργόν του, προστάτην καὶ βοηθόν του καὶ μάλιστα ὡς γονεᾶ καὶ ἀδελφόν του. Καὶ ἀρχαιότατα⁴ μὲν δείγματα προσωπικῶν ὀνομάτων, ἐν εἴδει βραχυτάτης ὀμολογίας πίστεως, ἔχομεν π.χ. εἰς τὰ: «*H Bau*

Namen haben schon deswegen eine religiösen Charakter. Aber auch der übrige Theil der babylonisch-assyrischen Namen nimmt vielfach auf das Walten der Götter und auf das Verhältniß der Menschen zu den göttlichen Wesen Bezug». Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 221, ὑπόσημ. 1.

1. Οὕτω π.χ. ὁ E.HUBER (Die Personennamen..., σελ. 21) παρατηρεῖ ἐν συμπεράσματι ὅτι: «Darum sind die Ergebnisse des Studiums des mythologischen Gehaltes der Personennamen ein untrügerisches, ungefärbtes, echtes Zeugnis für den Volksglauben, wie die umfangreichsten Königsinschriften es nicht in dem Grade sein können.» καὶ συνεχίζει «Darum ist die religiöse Gedankenwelt, die der Volksglaube in der Namengebung niederlegt, zumeist altes, ehrwürdiges Gut, und gar manches Stück religiösen Glaubens, das im Laufe der Jahrhunderte aus der offiziellen Religion verschwunden ist, hat sich in der Namengebung des Volkes unverändert, wenn vielleicht auch unverständlich, fortgeerbt...».

2. Περὶ τῶν θεοφόρων μεσοποταμιακῶν ὀνομάτων πρβλ. ἰδίᾳ K.L.TALLQVIST, Neubabylonisches Namenbuch..., σελ. XXXIV-XLII, ἐνθα καὶ ἀνάλυσις αὐτῶν, E.HUBER, Die Personennamen..., σελ. 23 ἐξ., P.DHORME, Les noms propres babyloniens..., ἐνθα καὶ ἀλφαβητικὸς πίναξ τῶν μεταγεγραμμένων ὀνομάτων τῆς ἐποχῆς, τὴν ὁποίαν οὗτος ἐξετάζει κλπ. (μν. ἔργ., σελ. 65-88), A.T.CLAY, Personal Names..., ἰδίᾳ σελ. 13 ἐξ., καὶ δὴ J.J.STAMM, Die akkadische Namengebung..., σελ. 58 ἐξ. κλπ.

3. Διαφωτιστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι καὶ ἡ περὶ τῶν θεοφόρων τούτων προσωπικῶν ὀνομάτων ἐξηγησις τοῦ E.HUBER (μν. ἔργ., σελ. 20), καθ' ἣν «*Unter il' mein Gott* ist immer jener Gott gemeint, zu dem der Namengeber besondere Verehrung trägt, in manchen Namen auch der Name des Gottes dessen Schutz das Kind empfohlen wird...».

4. Πρβλ. ἐναυῦθα τὰ σπουδαιότατα συμπεράσματα τοῦ W.W.Grafen BAUDISSIN (Kyrios als Gottesname..., Teil III, ἰδίᾳ σελ. 591 ἐξ., 595 ἐξ. κλπ.) ἐκ τῆς μελέτης τῶν σοουμεριακῶν προσωπικῶν ὀνομάτων, χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῶν ὁποίων παραθέτει, καὶ ἅτινα εὐγλώττως μαρτυροῦν περὶ τῆς ἤδη παρὰ τοῖς Σουμερίοις ὑφισταμένης προσωπικῆς, στενῆς δὲ πολλάκις σχέσεως τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον. Ὡς μάλιστα καὶ ὁ C.F.JEAN (La religion sumérienne..., σελ. 224) χαρακτηριστικῶς, μεταξὺ ἄλλων, παρατηρεῖ: «*Les Sumériens voyaient en toutes choses l'action de la divinité; il était naturel que leur nom propre emprisonnât, pour ainsi dire, ou définît quelque chose de l'action divine sur eux...*».

εἶναι ἢ θεά μου»¹, «Ὁ Dunghi εἶναι ὁ Θεός μου»¹, «Ὁ Belu εἶναι ὁ Θεός μου»¹, «Ὁ Lal εἶναι ὁ Θεός μου»¹ κλπ. Ὁ δὲ Θεὸς τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου προβάλλει ὡς προτάτης, βοηθὸς καὶ στενὸς συγγενής², ἰδίᾳ ἐν τοῖς ἐξῆς προσωπικοῖς ὀνόμασιν: «Ἀδελφός (μου) εἶναι ὁ Θεός μου»³, «Μήτηρ (μου) εἶναι ἢ θεά μου»³, «Δημιουργός (μου) εἶναι ὁ Θεός μου»³, «Ὁ Θεός μου εἶναι ὁ βοηθός μου»³, «Ὁ Θεός μου εἶναι (ὁ) φύλαξ (μου)»³, «Ὁ Θεός μου εἶναι (ὁ) ἥρωας (μου)»³ κλπ. Πολλάκις ὅμως τὸ περιεχόμενον τῶν θεοφόρων μεσοπαταμιακῶν προσωπικῶν ὀνομάτων εἶναι, ὡς καὶ κατωτέρω θὰ διαπιστώσωμεν, ἐκτενέστερον καὶ δὴ διαφωτιστικώτερον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου πρὸς τὸν Θεῖον, ὡς π.χ. μαρτυρεῖ καὶ τὸ παλαιοβαβυλωνιακὸν ὄνομα «Τίς δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ τοῦ θεοῦ του Ischtar-Sin»⁴, ὅπερ ἐκφράζει τὸ πόσον ἀπαραίτητον ἡσθάνετο ὁ ἄνθρωπος τὸν Θεὸν του.

Ἐξοχα δὲ δείγματα ἐντόνου καὶ δὴ προσωπικῆς εὐσεβείας, ἀποκαλύπτοντα ἅμα τὴν βαθεῖαν ἐσωτερικότητα τῆς ἀτομικῆς Ὁρησκείας τῶν Μεσοπαταμίων, ὡς καὶ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀπόλυτον τοῦ ἀτόμου ἐμπιστοσύνην, εἶναι καὶ τινὰ ὀνόματα, ἅτινα ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ἐγκρίτου ἐρευνητοῦ A.L.Oppenheim⁵ ἀσχοληθέντος εἰδικώτερον περὶ τὰ ἀκκαδικὰ προσωπικὰ ὀνόματα τῆς Κασσιτικῆς περιόδου (± 1530-1160 π.Χ.). Ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων ἄλλα μὲν ἀποκαλύπτουν, ὅτι τὸ ἄτομον στρέφει τὸν στεναγμὸν του πρὸς τὸν Θεὸν του καὶ αὐτὸν ἐπικαλεῖται ἐν ταῖς θλίψεσιν, ἵνα

1. E.HUBER, Die Personennamen..., σελ. 23.

2. Ἄξια μνείας ἐναυθὰ εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς σπουδαία σχετικὴ παρατήρησις τοῦ ἐπιφανοῦς παλαιοδιαθηκολόγου καὶ ἀνατολιστοῦ W.W.Graf BAUDISSION (μν. ἔργ., σελ. 349): «Die Babylonier hatten offenbar, im Unterschied von den anderen Semiten, frühzeitig ganz allgemein das Bestreben, in den theophoren Personennamen durch Pronominalsuffixe an der Gottesbenennung eine direkte Beziehung des Namensträgers zur Gottheit zum Ausdruck zu bringen. Das zeigen neben den Namen mit *abi* («πατήρ μου»), περὶ αὐτῶν πρβλ. μν. ἔργ., σελ. 319, 347 κλπ.)... auch die vielen althababylonischen Namen mit *bēli* »mein Herr« als Gottesbenennung...». Ὡς δὲ καὶ περαιτέρω ὑποστηρίζει: «...in babybonischen Personennamen ist die Benennung als Sohn, Kind oder Tochter einer Gottheit, ganz gewöhnlich auch für Personen, die nicht königlichen Ranges sind. Solche Benennung des einzelnen ist hier in vielen weiterem Umfang vertreten als bei den übrigen Semiten.... Es ist hier wieder dieselbe Beobachtung zu machen wie bei *ab*, dass die Babylonier weit früher als die anderen Semiten dazu gelangten, an ein Verhältnis des einzelnen zur Gottheit zu denken.» (μν. ἔργ., σελ. 360).

3. E.HUBER, Die Personennamen..., σελ. 23.

4. K.L.TALLQVIST, Neubabylonisches Namenbuch..., σελ. XXXV.

5. Die akkadischen Personennamen der «Kassitenzeit»..., ἐνθα ἐν συμπεράσματι, μεταξύ ἄλλων, παρατηρεῖ περὶ τῶν ὀνομάτων τῆς περιόδου ταύτης, ὅτι: «In ihnen hat sich ein neues, durch besondere Innerlichkeit gekennzeichnetes religiöses Denken und Fühlen einen Namenschatz geschaffen, aus welchem die Folgezeit schöpft, aber fast keine neue Gedanken und Formen mehr beibringt» (σελ. 487).

εὔρη τὴν λύτρωσιν, ὡς μαρτυροῦν π.χ. καὶ τό: «Ἐφώνησα πρὸς αὐτὴν καὶ εὔρον τὴν ὑγίειάν μου»¹ ἢ τὸ «Nabu, πρὸς σέ ἐκραξα καὶ ἰάθημ»¹, ἄλλα δὲ χαρακτηρίζει τὸ αἰσθημα τῆς ἔναντι τοῦ Θεοῦ βαθείας ταπεινώσεως τοῦ ἀτόμου ἐκ τῆς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν μνημονευθείσης συνειδήσεως τῆς ἀμαρτωλότητος καὶ ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀτελείας², ὡς π.χ. ἐκφράζουσιν ταῦτα καὶ τά: «Τί ἡμάρτησα ἐναντίον τοῦ Θεοῦ μου!»³, «Τί ἔκαμα, Θεέ μου»³, «Ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ μου ὑπῆρξα ῥάθυμος»³ ἢ «ὦ, αἱ ἀμαρτίαι μου»⁴, «Ἐξάλειψον τὰς ἀμαρτίας μου»⁴, «Nabu, συγχώρησον τὰς ἀμαρτίας μου!»⁴. Ἀλλαχοῦ πάλιν τὸ ἄτομον διακηρύσσει ἐν τῷ ὀνόματι τὴν πεποιθήσιν του, ὅτι π.χ. «Ὁ Sin εἶναι ὁ πατήρ τοῦ ἀδυνάτου»⁵, «Ὁ ἀδελφός τοῦ κατὰ μόνας ἰσταμένου εἶναι ὁ Schamasch»⁵ ἢ «Ἡ κρίνουσά με εἶναι ἐν Uruk»⁶. Τέλος μνημονευτέα καὶ τὰ ἐξῆς, ἐν εἶδει ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ε ὑ χ ῆ ς ἢ καὶ προσωπικῆς πρὸς τὸ Θεῖον ἰ κ ε σ ί α ς, χαρακτηριστικώτατα ὀνόματα: «Bel, ὑπεράσπισον τὸν κλαίοντα»⁷, «Ischtar, ἀπόδος μοι δικαιοσύνην»⁸ ἢ «Ἐπὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ (εἶθε νὰ προσβλέπω)»⁹, «Τὸ φέγγος του εἶθε νὰ βλέπω»⁹, «Nabu, ἄφες τὸ φῶς (τῆς χάριτός σου) νὰ (μὲ) φωτίξῃ!»⁹.

Τέλος θὰ πρέπη νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ μεσοποταμιακὰ προσωπικὰ ὀνόματα, τὴν ἀρτιωτέραν ἴσως ἔρευναν δέον, ὡς νομίζομεν, νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἐγκρίτου παλαιοδιαθηκολόγου J.J.Stamm¹⁰, ὅστις, παρ' ὅλον ὅτι πρὸ αὐτοῦ καὶ ἄλλοι, ἐν οἷς ἰδίᾳ καὶ ὁ B. Gemser¹¹, ἐπεχείρησαν συστηματικὴν κατὰτάξιν καὶ ἐπεξεργασίαν τοῦ ὑπάρχοντος ἀφθόνου ὕλικου, ἐπέτυχε, δύνανται τις νὰ εἴπῃ, τὴν προσφυστέραν ταξινόμησιν τῶν ἐν λόγῳ ὀνομάτων, διακρίνας τὰ θεοφόρα ὀνόματα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, εἰς δύο με-

1. A.L.OPPENHEIM, Die akkadischen Personennamen..., σελ. 473.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 108ἔξ.

3. A.L.OPPENHEIM, μν. ἔργ., σελ. 476.

4. A.L.OPPENHEIM, μν. ἔργ., σελ. 477.

5. A.L.OPPENHEIM, μν. ἔργ., σελ. 478. Πρβλ. ἐπίσης τοὺς ἀνωτέρω σελ. 107 μνημονευθέντας ὕμνους πρὸς τὸν Schamasch.

6. A.L.OPPENHEIM, μν. ἔργ., σελ. 482.

7. A.L.OPPENHEIM, μν. ἔργ., σελ. 476.

8. A.L.OPPENHEIM, μν. ἔργ., σελ. 482.

9. A.L.OPPENHEIM, μν. ἔργ., σελ. 481. Τὴν ἔννοιαν τῶν τριῶν τελευταίων ὀνομάτων διαφωτίζει καὶ ἡ βραχυτάτη σχετικὴ διατριβὴ τοῦ E.UNGER, Die Offenbarung der Gottheit durch den Windhauch (ἐν: FuF 5, σελ. 270-271), 1929. Πρὸς τοῦτοις πρβλ. ἐνταῦθα τὴν διατριβὴν τοῦ γνωστοῦ διαπρεποῦς παλαιοδιαθηκολόγου F.NÖTSCHER, «Das Angesicht Gottes schauen» nach biblischer und babylonischer Auffassung, Würzburg 1924, ἰδίᾳ σελ. 79ἔξ.

10. Die akkadische Namengebung... ἐνθα (σελ. 3 ἔξ.) πρβλ. ὅσα περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἔργου τοῦ λέγει.

11. De beteekenis der persoonsnamen voor onze kennis van het leven en denken der oude Babyloniërs en Assyriërs...

γάλας κατηγορίας. Εἰς τὴν πρώτην τούτων¹, ἔνθα περιλαμβάνονται ὀνόματα, διδόμενα κυρίως ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἢ ὑπὸ τινος τῶν ἀδελφῶν τοῦ ὀνοματοδοτουμένου, κατ' ἐξαίρεσιν δὲ καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου², περιλαμβάνονται «εὐχαριστήρια ὀνόματα³, ὀνόματα «δεήσεις»⁴ καὶ «εὐχαίω»⁵. Εἰς δὲ τὴν δευτέραν κατηγορίαν⁶, ἣτις εἶναι πολὺ πλουσιωτέρα τῆς πρώτης, ἔνθα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὸ ὄνομα τίθεται εἰς τὸ στόμα τοῦ ὀνοματοδοτουμένου⁷, τ.ἔ. εἶναι εἰς ἀ' ἐνικ. πρόσωπον, ὑπάγονται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὀνόματα ἐκφράζοντα «παράπονα ἢ θρήνου»⁸, «παράκλησεις»⁹, «εὐχαριστίαν»¹⁰, «ἐμπιστοσύνην»¹¹ κλπ.¹². Ἀπασαὶ αἱ ἀνωτέρω ὀνόματα ὀνομάτων ἀμφοτέρων τῶν κατηγοριῶν ὁμιλοῦν, νομίζομεν, εὐγλώττως περὶ τοῦ ὅτι μέγας ἀριθμὸς τῶν μεσοποταμιακῶν προσωπικῶν ὀνομάτων προβάλλει σαφῶς ὑπὸ τὴν μορφήν βραχείας μὲν, ἀλλὰ κατασκευαστικῶς ἀτομικῆς προσευχῆς¹³, ἐκ παραλλήλου βεβαίως πρὸς τὰ ὑπὸ μορφήν βραχείας προσωπικῆς ὁμολογίας πίστεως κλπ. ἐν ἀφθονίᾳ ὑπάρχοντα ὀνόματα, περὶ ὧν ἤδη καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ὀλόγοις¹⁴.

Ἦδη καὶ διὰ τῶν ὀλίγων τούτων καθίσταται, νομίζομεν, προφανῆς ἡ σημασία τῶν μεσοποταμιακῶν προσωπικῶν ὀνομάτων, ὡς ἀψευδοῦς μαρτυ-

1. J.J.STAMM, Die akkadische Namengebung....., ἰδίᾳ σελ. 136έξ. (Gruppe A).

2. J.J.STAMM, μν. ἔργ. σελ. 31.

3. J.J.STAMM, μν. ἔργ., σελ. 136-147.

4. J.J.STAMM, μν. ἔργ., σελ. 148-151.

5. J.J.STAMM, μν. ἔργ., σελ. 151-159.

6. J.J.STAMM, μν. ἔργ., σελ. 161έξ. (Gruppe B).

7. J.J.STAMM, μν. ἔργ., σελ. 34-35, ἔνθα μάλιστα ὑποστηρίζει οὗτος, ὅτι τῆς δευτέρας ταύτης κατηγορίας: «einen grossen Teil werden wir als Äusserungen der Frömmigkeit ansehen, die von einer konkreten Situation unabhängig sind...» (μν. ἔργ., σελ. 35).

8. J.J.STAMM, μν. ἔργ., σελ. 161-166.

9. J.J.STAMM, μν. ἔργ., σελ. 166-182.

10. J.J.STAMM, μν. ἔργ., σελ. 183-187 («Dank Typus I» ἦτοι «abstrakter Dank»), σελ. 187-194 («Dank Typus II» ἦτοι «konkreter Dank»).

11. J.J.STAMM, μν. ἔργ. σελ. 194-198 («Prospektives Vertrauen»), σελ. 198-201 («Retrospektives Vertrauen»).

12. Τὰ κυριώτερα τούτων εἶναι: «Typus Sin-abi» (J.J.STAMM, μν. ἔργ., σελ. 208-216), «Sonstiges Verhältnis zur Gottheit» (μν. ἔργ., σελ. 259-264) κλπ.

13. Προσφυστάτη εἶναι ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ σχετικὴ παρατήρησις τοῦ J.BOTTÉ-RO (La religion babylonienne..., σελ. 124), ὅστις ὁμιλῶν περὶ τῆς ἀτομικῆς προσευχῆς ἐν Μεσοποταμίᾳ λέγει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἐξῆς: «Les anthroponymes fournissent aussi des témoignages de cette prière individuelle; ils forment souvent autant d' «o r a i s o n s j a c u l a t o i r e s»: Samas-kin-zér: »O-Samas-affermis-(ma)-descendance !»; Sin-simeanni: »O-Sin-exauce-moi!», etc., de ce qui trahit le rôle notable que pouvait jouer la prière dans la vie quotidienne de l' u o m o q u a l u n q u e ». Τὰ αὐτὰ δὲ ὑποστηρίζει καὶ ὁ G.FURLANI, Babylonien und Assyrien....., σελ.292.

14. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 222έξ.

ρίας μιᾶς πηγαίας, αὐτοσχεδίου, υἱικῶς ἀφελοῦς καὶ δὴ καὶ οἰκειοτάτης πρὸς τὸν Θεὸν προσωπικῆς σχέσεως τοῦ ἐπὶ μέρος ἀτόμου, τοῦ ἀνθρώπου τοῦ λαοῦ. Θὰ ἡδύνατό τις, μάλιστα, εὐλόγως νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι καὶ μόνη ἡ παρουσία τούτων θὰ ἤρκει νὰ ἀποδείξῃ οὐ μόνον τὴν ὑπαρξίν στενωτάτου ἐνὸς ἐκάστου προσωπικοῦ μετὰ τοῦ Θείου συνδέσμου, ἀλλὰ καὶ νὰ ρίψῃ ἅμα ἀρκετὸν φῶς καὶ εἰς τὰς παραμικροτέρας πτυχὰς μιᾶς καθαρῶς ἀτομικῆς καὶ βαθείας λαϊκῆς εὐσεβείας ἥδη αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτέρων Μεσοποταμίων, τῶν ὁποίων ἡ πρὸς τὸ Θεῖον προσωπικὴ σχέσις ἐκπλήσσει πολλὰκις τὸν μελετητὴν τοῦ χιλιετηρίδας ὅλας πρὸ Χριστοῦ συντελεσθέντος πνευματικοῦ των πολιτισμοῦ, λόγῳ τοῦ ὕψους, ἔτι δὲ καὶ τῆς ἐσωτερικότητος καὶ πνευματικότητος, δύναται τις νὰ εἴπῃ, τῆς λαϊκῆς ταύτης εὐσεβείας των, πέραν μὲν τῶν τελετουργικῶν τύπων καὶ τῆς ἐπισήμου, πολλὰκις, λατρείας καὶ θρησκείας, ἐγγύτατα δὲ πρὸς τὸ Θεῖον. Ἐν ἄλλοις λόγοις, ταῦτα πάντα ἀποτελοῦν ἀδιάφυστον μαρτυρίαν περὶ τοῦ ὅτι ἐν Μεσοποταμίᾳ τὸ ἄτομον εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἴσταται ἀπ' εὐθείας ἐναντι τοῦ Θείου καὶ ἄνευ μεσάζοντός τινος νὰ ἐπικοινωνῆ μετ' αὐτοῦ ἐν ἀτομικῇ προσευχῇ καὶ νὰ ἐξωτερικεύῃ τὰς ἐνδομύχους σκέψεις του καὶ τὰ βαθύτερα πρὸς τὸν Θεὸν αἰσθημάτά του, ἔχον ἅμα συνείδησιν τῆς ἀπὸ τοῦ Θείου ἀμέσου ἐξαρτήσεώς του καὶ τοῦ πρὸς αὐτὸ θείου διαφέροντος, ὡς ἄλλοι τε, ἰδίᾳ δὲ ὁ ἐπιφανὴς παλαιοδιαθηκολόγος καὶ ἀνατολιστῆς W. W. Graf Baudissin, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς ἐρεῦνης του περὶ τοῦ προσωπικοῦ θεοφόρου ὀνόματος, ἐν τῷ σχετικῷ κλασσικῷ ἔργῳ του ἀποχρώντως ὑπεστήριξεν¹.

Πρὸς τούτοις δὲ ἡ ὑπαρξὶς ἐν Μεσοποταμίᾳ σχέσεως τοῦ ἐπὶ μέρος ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον ἐκφράζεται, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ ἐν τῇ ἥδη ἀπὸ τῆς παλαιότητας ἐποχῆς μαρτυρουμένη καὶ εὐρύτατα διαδεδομένη παρὰ τῷ λαῷ πίστει, ὅτι ἡ ἐπικοινωνία Θεοῦ - ἀνθρώπου ἦτο δυνατὴ εἰς οἰονδήποτε ἄνθρωπον ἀμέσως μὲν διὰ τῶν ὀνειρων², ἐμμεσώτερον δὲ πως διὰ

1. Ὡς δὲ ὁ αὐτὸς W.W.Graf BAUDISSIN (Kyrios als Gottesname..., Teil III, σελ. 349) λίαν χαρακτηριστικῶς ἀποφαίνεται: «Die Babylonier haben, ganz abgesehen vom Gebrauch des Pronominalsuffixes an der Gottesbenennung, in vielen andersartigen Personennamen unmittelbare Beziehungen der Gottheit zu einem einzelnen Verehrer, nämlich dem Namensträger, ausgesprochen, weil bei ihnen, wie wir schon in anderen Fällen beobachtet haben, längst vor dem Beginn unserer Nachrichten die Erinnerung an alte Stammesunterschiede und damit auch die an Stammeskulte ausgeübt gewesen sein muss..... Der einzelne wird auch bei ihnen gewiss überall zu irgendwelchen Kultgemeinschaften gehört haben, die aber durch Stammesorganisation nicht mehr bestimmt waren. Innerhalb solcher Gemeinschaften stand er dem Gott direkt gegenüber, ohne in seinem religiösen Leben der Vermittlung eines Verbandes zu bedürfen, in welchem er sich nur als ein Glied der Gesamtheit gefühlt hätte».

2. Ἐπ' ἐσχάτων καὶ ὁ S.H.HOOKE ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι «From the earliest times dreams and night-visions were regarded as the most direct means by

τῶν χρησῶν κλπ. καὶ δὴ καὶ διὰ τῆς οἰωνοσκοπίας καὶ ἀστρολογίας¹. Περὶ πάντων τούτων πληροφοροῦν ἡμᾶς, ἄλλωστε, τὰ σωζόμενα σχετικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ ἡ λοιπὴ μεσοποταμιακὴ γραμματεία, ἐν οἷς καὶ τὸ πολλάκις μνημονευθὲν κείμενον «Θέλω νὰ ὑμνήσω τὸν Κύριον τῆς σοφίας» (II, II, στ., 6 ἐξ.)². Εἶναι δὲ ἀξία μνείας ἐνταῦθα καὶ ἡ σχετικὴ παρατήρησις τοῦ διαπρεποῦς ἀνατολιστοῦ M.Jastrow, τοῦ πρώτου, ἴσως, διεξοδικώτερον καὶ συστηματικώτερον ἐρευνήσαντος τὴν θρησκείαν τῶν μεσοποταμιακῶν λαῶν, ὅστις ἐν τῷ γνωστῷ περισπουδάστῳ διτόμῳ ἔργῳ του³, ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος, καταλήγει εἰς τὸ ἐξῆς συμπέρασμα: «Αἱ μᾶζαι ἠσθάνοντο ἐγγύτατα τοὺς θεοὺς των, ἡ δὲ ἐντύπωσις αὕτη ἐνισχύεται ἔτι μᾶλλον, ὅταν φθάσωμεν εἰς τὰ οἰωνοσκοπικὰ κείμενα, ἐνθα σημαντικῶς περισσότερον ἀναγνωρίζονται αἱ περιστάσεις καὶ αἱ ἐλπίδες τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου...»⁴.

Ἐκεῖ ὅμως, ἐνθα διαλάμπει ἐν Μεσοποταμίᾳ ὁ μετὰ τοῦ Θεοῦ στενώτατος προσωπικὸς σύνδεσμος τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου, εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ εἰς μεγάλην ἀφρονίαν καὶ ποικιλίαν ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου τε καὶ φιλολογικῶν μορφῶν ἀπαντῶσα ἀτομικὴ προσευχῆ⁵, περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς

which the gods communicated their will to men» (Babylonian and Assyrian Religion..., σελ. 81). Βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου πρβλ. εὐθὺς κατωτέρω.

1. "Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς τρόπους τούτους ἐπικοινωνίας Θεοῦ-ἀνθρώπου, παραπέμπομεν, ἐκτὸς τῶν παλαιότερων, ἀλλὰ κλασσικῶν ἔργων τοῦ M.JASTROW, Die Religion Babylonien und Assyriens..., Τόμ. I, σελ. 551 ἐξ., Τόμ. II, σελ. 141 ἐξ. καὶ τοῦ B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 242 ἐξ., ὡς καὶ τὰ ἔργα τῶν S.A.B.MERCER, Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria..., σελ. 85 ἐξ., E.D.HORME, Les religions de Babylonie et d' Assyrie..., σελ. 272 ἐξ., G.CONTENAU, La civilisation d' Assur et de Babylone..., σελ. 139 ἐξ., —, So lebten die Babylonier und Assyrer..., σελ. 281 ἐξ., S.H.HOOKE, Babylonian and Assyrian Religion..., σελ. 80 ἐξ., ἰδίᾳ εἰς τὰς ἐξῆς ἐργασίας M.JASTROW, Babylonian-Assyrian Birth-Omens, Giessen 1914, A.UNGNAD, Die Deutung der Zukunft bei den Babyloniern und Assyrern (AO 10,III), Leipzig 1909, F.EBELING, Aus dem Tagewerk eines assyrischen Zauberpriesters (MAOG 5,I), Leipzig 1931, F.R.KRAUS, Die physiognomischen Omina der Babylonier (MVAG 40,II), Leipzig 1935, G.CONTENAU, La Divination chez les Assyriens et les Babyloniens, Paris 1940,—, La Magie chez les Assyriens et les Babyloniens, Paris 1947, G.FURLANI, Sur la Palmomantique chez les Babyloniens et les Assyriens (ἐν: ArOr 17, I, σελ. 255-269), 1949, E.REINER, Fortune-Telling in Mesopotamia (ἐν: JNES 19, σελ. 23-35), 1960 κ.ξ.

2. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 274 ἐξ., R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 434 ἐξ.

3. Die Religion Babylonien und Assyriens, Τόμ. I, Giessen 1905, Τόμ. II, 1912.

4. Μν. ἔργ., Τόμ. I, σελ. 551 (πρβλ. ἐπίσης Τόμ. II, σελ. 141 ἐξ.).

5. Κατ' ἐκλογὴν πρβλ. ἐνταῦθα W.SCHRANK, Babylonische Sühnriten..., ἰδίᾳ σελ. 34 ἐξ., 45 ἐξ., κλπ., M.JASTROW, Die Religion..., Τόμ. I, σελ. 551 ἐξ., Τόμ.

όποιας, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν διεπιστώσαμεν, μαρτυροῦν ἤδη τὰ ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην ὑπάρχοντα προσωπικὰ ὀνόματα¹. Εἶναι δὲ ἄξιον ὑπογραμμίσσεως ἐνταῦθα, ὅτι πρὸς δῆλωσιν τοῦ «προσεύχομαι» καὶ τῆς «προσευχῆς» πλεῖστοι ὅσοι μεσοποταμιακοὶ τεχνικοὶ ὄροι παραδίδονται². Μάλιστα ὡς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, μαρτυρεῖ καὶ τὸ κείμενον «Θ ἔ λ ω ν ἄ ὑ μ ν ῆ σ ω τ ὸ ν Κ ὕ ρ ι ο ν τ ῆ ς σ ο φ ί α ς» (II, I, στ. 13 ἐξ.)³, ὑπῆρχεν ἡ συνήθεια καὶ τῆς κατ' ἰδίαν ἐπιτραπεζίου ἀτομικῆς προσευχῆς, ἐνῶ ἄλλα κείμενα ὁμιλοῦν, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ περὶ καθημερινῆς πρωῒν ἡς ἀτομικῆς προσευχῆς⁴. Ὅσον ἀφορᾷ, ἐξ ἄλλου, εἰς τὰ φιλολογικὰ εἶδη τῶν μεσοποταμιακῶν ἀτομικῶν προσευχῶν, εὐρύτατα διαδεδομένον ἦτο τὸ ἐκ τῆς «μεταπαλαιοβαβυλωνιακῆς ἐποχῆς» καὶ δῆ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τῆς Κασσιτιτικῆς περιόδου⁵, γνωστὸν καὶ χαρακτηριστικώτατον φιλολογικὸν εἶδος τῆς σουμεριακῆς παραδόσεως «*Erschahunga*»⁶, ἦτοι τὸ ἐν τῇ σουμεριακῇ διαλέκτῳ

II, σελ. 1 ἐξ., 65ἐξ., 74ἐξ., 80ἐξ., 92ἐξ., 106ἐξ., 117ἐξ., B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, Τόμ. I, σελ. 418, Τόμ. II, σελ. 66ἐξ., 79ἐξ., E.DHORME, *Les religions...*, σελ. 239 ἐξ., 247 ἐξ., G.FURLANI, *Babylonien und Assyrien...*, σελ. 290, 299 ἐξ., J.BOTTÉRO, *La religion babylonienne...*, σελ. 120 ἐξ., H.SCHMÖKEL, *Kulturgeschichte des Alten Orient...*, σελ. 221 ἐξ., 287 ἐξ., 295 ἐξ., καὶ δὴ A.FALKENSTEIN-W.von SODEN, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete*, Zürich-Stuttgart 1953, ἰδίᾳ σελ. 24 ἐξ., καὶ δὴ σελ. 46 ἐξ., 56 ἐξ., A.FALKENSTEIN, *Gebet I. Das Gebet in der sumerischen Überlieferung* (ἐν: RLA III, σελ. 156ἐξ.), 1959, W.von SODEN, *Gebet II. Gebet, babylonisch und assyrisch* (ἐν: RLA III, σελ. 160 ἐξ.), 1959. Πρβλ. καὶ εὐθὺς κατωτέρω.

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 224, 225.

2. Προχέιρως παραπέμπομεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, Τόμ. II, σελ. 80.

3. Πρβλ. E.EBELING, *AOT*², σελ. 275, R.H.PFEIFFER, *ANET*², σελ. 434.

4. Πρβλ. κατωτέρω σελ. 234.

5. Προχέιρως πρβλ. ἐνταῦθα A.FALKENSTEIN-W.von SODEN, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete...*, σελ. 17, πρβλ. σελ. 16. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν κατωτέρω μνημονευομένων πηγῶν τῆς μεσοποταμιακῆς θρησκείας, πρβλ. ἐπίσης H.SCHMÖKEL, *Kulturgeschichte des Alten Orient...*, σελ. 221 ἐξ., καὶ δὴ A.FALKENSTEIN, *Zur Chronologie der sumerischen Literatur* (ἐν: *CRSRAI*, σελ. 12-27), 1951,—, ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον (ἐν: *MDOG* 85, σελ. 1-13), 1953, W.von SODEN, *Das Problem der zeitlichen Einordnung akkadischer Literaturwerke* (ἐν: *MDOG* 85, σελ. 14-26), 1953, ἐνθα οὗτος ὑπογραμμίζει τὸ σχεδὸν ἀδύνατον σήμερον μιᾶς ἱστορίας τῆς γραμματικῆς τῶν ἀκαδικῶν λαῶν. Πρβλ. ἐπ' αὐτῶν W.G.LAMBERT, *Ancestors, Authors and Canonicity* (ἐν: *JCS* 11, σελ. 1-14), 1957.

6. Πρβλ. ἤδη M.JASTROW, *Die Religion...*, Τόμ. II, σελ. 5 κλπ., W.G.KUNSTMANN, *Die babylonische Gebetsbeschwörung* [*LSS* (NF) 2], Leipzig 1932, σελ. 44ἐξ., ἰδίᾳ ὁμοῦς A.FALKENSTEIN-W.von SODEN, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete...*, σελ. 25, 45 κλπ., ἐνθα καὶ παραδείγματα (ἢν. ἔργ., σελ. 225-228 κλπ.), A.FALKENSTEIN, *Zur Chronologie...* (ἐν: *MDOG* 85, σελ. 1-13), σελ. 9 ἐξ., πρβλ. σελ. 13,—, *Gebet I...*, σελ. 160. Περαιτέρω πρβλ. B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*,

«*Emesal*»¹ συνθεθειμένον «ἄσμα καταπραῶνον τὴν καρδίαν». Ἐκ δὲ τῶν ἀκκαδικῶν προσευχῶν² ἀναφέρομεν τὸ ὁμοίως εὐρύτατα διαδεδομένον φιλολογικὸν εἶδος «ἐξορκιστικῆ-προσευχῆ» (*Gebetsbeschwörung*)³, γνωστὸν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ τῆς ἐπίσης χαρακτηριστικωτάτης ἄμα καὶ εὐγλώττου συμεριακῆς ὑπογραφῆς του ὡς «*λόγοι τῆς ὑπόσεως τῶν χειρῶν*»⁴.

Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα ὑποδηλοῦν, νομίζομεν, ὅτι πολλάκις τὰ βαθύτατα θρησκευτικὰ βιώματα καὶ τὰ ποικίλα αἰτήματα, τὰ ἐκφραζόμενα εἰς τινα ἄλλα χαρακτηριστικὰ φιλολογικὰ εἶδη τῶν μεσοποταμιακῶν ψαλμῶν, ἐν οἷς καὶ «ὑμνοῖς»⁵ καὶ δὴ «ψαλμοὶ μετανοίας»⁶, ἀφορσοῦν οὐχὶ εἰς τὸ σύνολον, ἀλλ' εἰς τὸ ἐπὶ μέρος ἀτομον. Ἡδη δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ἀνεγνωρίσθη ὁ ἀτομικὸς χαρακτῆρ τῶν ψαλμικῶν τούτων προσευχῶν, δείγματα τῶν ὁποίων ἐπανειλημμένως ἐδώσαμεν ἀνωτέρω⁷. Οὕτως, οὐ μόνον ὁ M.Jastrow⁸ καὶ ὁ A.Jeremias⁹ κλπ.¹⁰, ἀλλὰ κυρίως ὁ διαπρεπὴς ἐρευνητὴς W.Schrank¹¹, ἐν εἰδικῇ πραγματείᾳ του

Τόμ. II, σελ. 80, H.SCHMÖKEL, *Das Land Sumer...*, σελ. 143έξ.,—, *Kulturgeschichte...*, σελ. 222κλπ.

1. Περὶ τῆς διαλέκτου ταύτης προχείρως πρβλ. A.FALKENSTEIN-W.von SODEN, *Sumerische und akkadische Hymnen...*, σελ. 28έξ., ἐπίσης H.SCHMÖKEL, *Kulturgeschichte...*, σελ. 223.

2. Πρβλ. ἐνταῦθα ἰδίᾳ W.von SODEN, *Gebet II...*, (ἐν: RLA III, σελ. 160 έξ.).

3. Χαρακτηριζόμενον μάλιστα ὡς «*ἑδωτικῆ προσευχῆ*» (πρβλ. A.FALKENSTEIN-W.von SODEN, μν. ἔργ., σελ. 46). Περὶ τοῦ εἶδους τούτου πρβλ. ἰδίᾳ W.G.KUNSTMANN, *Die babylonische Gebetsbeschwörung...*, ἔνθα καὶ σχετικὰ κείμενα, A.FALKENSTEIN-W.von SODEN, μν. ἔργ., ἰδίᾳ σελ. 46 έξ., ἔνθα ἀνάλλυσις αὐτοῦ. Πρβλ. ἐπίσης εὐθὺς κατωτέρω.

4. Πρβλ. A.FALKENSTEIN, *Die Haupttypen der sumerischen Beschwörung...*,—, W.von SODEN, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete...*, σελ. 46έξ., καὶ δὴ E.EBELING, *Die akkadische Gebetsserie «Handerhebung» von neuem gesammelt und herausgegeben (DAW, IOF 20)*, Berlin 1953.

5. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, πρβλ. ἐνταῦθα C.G.CUMMING, *The Assyrian and Hebrew Hymns of Praise*, New York 1934, καὶ δὴ A.FALKENSTEIN, *Sumerische Götterlieder, Teil I (SHAW 1959, I)*, Heidelberg 1959, J.J.A.vanDIJK, *Sumerische Götterlieder, Teil II (SHAW 1960, I)*, Heidelberg 1960.

6. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, πρβλ. ἐνταῦθα G.WIDENGREN, *The Accadian and Hebrew Psalms of Lamentation as Religious Documents. A Comparative Study (Diss)*, Uppsala 1936.

7. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 104έξ., 107έξ.

8. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 227, ὑποσημ. 5.

9. *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur...*, σελ. 419 έξ., πρβλ. σελ. 469 κλπ.

10. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, πρβλ. J.BEGRICH, *Die Vertrauensäusserungen im israelitischen Klageliede des Einzelnen und in seinem babylonischen Gegenstück (ἐν: ZAW 46, σελ. 221-260)*, 1928, σελ. 222 έξ., ἰδίᾳ δὲ σελ. 244 έξ., 248 έξ.

11. *Babylonische Sühnriten...*, ἰδίᾳ σελ. 45 έξ., πρβλ. σελ. 98, ἔνθα οὗτος παρατηρεῖ ὅτι «Auf eine wichtige Beobachtung, die die Person des Büssers betrifft, sei

ἀσχοληθεῖς περὶ τὸ «ἐγὼ» τῶν ἀκκαδικῶν ψαλμῶν, καταλήγει εἰς τὴν ἐξῆς διακλήρυσιν: «Εἶναι βέβαιον, ὅτι τὸ »ἐγὼ« τῶν βαβυλωνιακῶν ὕμνων καὶ προσευχῶν δεόν νὰ νοῆται ἐν τῇ καθ' αὐτὸ ἐννοίᾳ καὶ ἀποκλείει πᾶσαν ἐρμηνεῖαν αὐτοῦ ὡς συνόλου τινός»¹. Καὶ συνεχίζει: «Ἐντεῦθεν θὰ πρέπη ὑπὸ νέον φῶς νὰ διευκρινισθῇ τὸ πρόβλημα περὶ τοῦ »ἐγὼ« τῶν Ψαλμῶν (δηλ. τῶν τῆς Π.Δ.)»². Τὰ αὐτὰ μάλιστα ὑπεστήριξεν καὶ ὁ εἰδικώτερον τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐρευνήσας γνωστὸς ἐγκριτος παλαιοδιαθηκολόγος E.Balla³, ἐρειδόμενος ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω δεδομένων τῆς ἐρεύνης τοῦ W.Schrank⁴, διὰ σειραῶς δὲ ἐπιχειρημάτων του ἐθεμελίωσε τὴν θέσιν του, ὅτι: «ἐν τοῖς βαβυλωνιο-ασσυριακοῖς ψαλμοῖς τὸ »ἐγὼ« εἶναι πάντοτε ἐπὶ μέρος τις ἀνθρώπος, οὐδέποτε ὅμως προσωποποιημένη τις κοινότης»⁵. Αἱ δ' ἐπόψεις αὗται ἰσχύουν ἔτι καὶ σήμερον⁶.

Ἄσα μέχοι τοῦδε ἐξετέθησαν περὶ ἀτομικῆς προσευχῆς θὰ πρέπη νὰ ἰσχύουν βεβαίως καὶ περὶ τῆς σουμεριακῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ δὲν ἔχομεν, εἰ μὴ μόνον ἐλαχίστας πηγὰς ἀναφερομένας εἰς σουμεριακοὺς ψαλμοὺς⁷. Παρὰ

noch besonders aufmerksam gemacht. Nirgends begegnet uns eine Mehrzahl von Büssern, sondern stets nur ein einzelner. Die Selbstbezeichnungen, soviel sich in Beschwörungen und Hymnen finden, sind entweder, und so am häufigsten, im Pronomen personale der 1. Singularis *anaku* (δηλ. «ἐγὼ»), oder im Suffix der 1. Singularis gegeben; nirgends findet sich der Plural der 1. Person. Nach derselben Richtung weisen auch die Bezeichnungen durch den Priester; er spricht vom Büsser stets in der 3. Person Singularis, sei es des Pronomen personale, sei es des Suffixes...» (μν. ἔργ., σελ. 45).

1. W.SCHRANK, Babylonische Sühnriten..., σελ. 45.

2. W.SCHRANK, μν. ἔργ., σελ. 45-46, ἔθθα καταλήγει ὡς ἐξῆς: «Und so wird den auch dort (εἰς τοὺς Ψαλμοὺς τῆς Π.Δ.) das »Ich« in seiner ursprünglichen Bedeutung nicht kollektivistisch, sondern individualistisch zu fassen sein.» (μν. ἔργ., σελ. 46).

3. Das Ich der Psalmen (FRLANT 16), Göttingen 1912, σελ. 76-79, 80 ἐξ., 90 ἐξ. κλπ.

4. E.BALLA, Das Ich der Psalmen..., σελ. 80 ἐξ.

5. E.BALLA, μν. ἔργ., σελ. 80 ἐξ. Διὰν ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ τελικὸν συμπέρασμα τῆς ἐρεύνης του ἐπὶ τῶν 30 περίπου Ἀσσυροβαβυλωνιακῶν ψαλμικῶν ἀποσπασμάτων, ἔθθα μεταξὺ ἄλλων, λέγει καὶ τὰ ἐξῆς: «Gehören aber die babylonisch-assyrischen und hebräischen Psalmen zu den gleichen Gattungen, sind sie Klagelieder, Danklieder, Hymnen eines Einzelnen, dann ist auch auf diesem Wege die Frage nach dem Ich der Psalmen des Psalters entschieden: es ist ein einzelner Beter, aber keine personifizierte Gemeinschaft» (μν. ἔργ., σελ. 93).

6. Περὶ, πρὸς τοὺς ἄλλους, ἐπ' ἐσχάτων H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., π.χ. σελ. 223, 288 κλπ.

7. Ἄν καὶ τὰ κείμενα ταῦτα, ὡς ἔχουν σήμερον, κατάγονται κυρίως ἐκ τῶν μεταγενεστέρων τοῦ ± 1600 π.Χ. περιόδων, δὲν θὰ πρέπη νὰ παραγνωρισθῇ τὸ γεγονός, ὅτι διασώζουν τὴν γερασὴν σουμεριακὴν παράδοσιν. Κατὰ δὲ τὴν εἰστοχὸν παρατήρησιν τοῦ H.SCHMÖKEL (Das Land Sumer..., σελ. 143): «müssen daher vieles aus den Texten der ersten nachsumerischen Zeit, die das Erbe der Vergangenheit schriftlich zu bewahren trachtete, auf die früheren Jahrhunderte übertragen. Wir können dies aber

δὲ τὰ ὑπὸ τοῦ C.F.Jean λεγόμενα¹, πλὴν τῶν ὑπὸ μορφὴν ἀτομικῶν προσευχῶν σωζομένων σήμερον προσωπικῶν ὀνομάτων, ὑπάρχει καὶ ἕτερα εὐγλωττος πηγὴ, ἣτοι τὰ ἐν αὐτῇ τῇ σουμεριακῇ ἐποχῇ ἀναγόμενα κείμενα ὑπὸ μορφὴν προσωπικῆς «Ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Θεόν»². «Ἄξια μάλιστα μνείας εἶναι ἐν προκειμένῳ ὅσα ἰδίᾳ ὁ περὶ τὴν σουμεριακὴν ἀτομικὴν προσευχὴν ἀσχοληθεὶς διαπρεπὴς σουμεριολόγος A.Falkenstein³ παρατηρεῖ: «Ἡ ἔλλειψις ἐνὸς εἴδους διὰ τὴν προσευχὴν...ὠδήγησεν εἰς τινὰ ἰδιόρρυθμον ἀναπλήρωσιν τῆς ἰδιωτικῆς προσευχῆς ἐν τῇ μορφῇ μιᾶς ἐπιστολῆς πρὸς τὴν θεότητα»· ὡς δὲ περαιτέρω ὑποστηρίζει, αἱ τοιαῦται ἐπιστολαὶ ἦσαν συνήθεις ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ τῶν ἀτόμων τῆς ἐποχῆς ταύτης⁴. Οὕτω πᾶν ἄτομον ἠδύνατο, ὡς φαίνεται, δι’ οἰονδήποτε λόγον⁵ νὰ ἀπευθύνῃ πρὸς τὸν Θεόν του γραπτῶς τὴν ἰδιωτικὴν του προσευχὴν ὑπὸ μορφὴν προσωπικῆς «ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Θεόν», τὸ περιεχόμενον τῆς ὁποίας συνήθως

unbedenklich tun, weil einmal die heilige Sprache das Sumerische blieb und damit eine grosse Kontinuität auch der Kultsitte gewährleistet war, weil sich zum anderen überhaupt kein Bereich altorientalischen Lebens so konservativ erwiesen hat wie der religiöse...». «Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διγλωσσίαν ταύτην πρβλ. ἡδὴ W.von SODEN, Zweisprachigkeit in der geistigen Kultur Babyloniens (SÖAW 235, 1), Wien 1960.

1. Ὁ ἐν λόγῳ ἐρευνητῆς ὁμιλῶν περὶ τῆς προσευχῆς ὑποστηρίζει περὶ τῆς σουμεριακῆς ἐποχῆς ὅτι: «aucun document de l' époque ne nous fournit de données sur ce point» (La religion sumérienne..., σελ. 218).

2. Πρὸς τοὺς ἄλλοις, πρβλ. H.F.LUTZ Early Babylonian Letters from Larsa (YOS BT II), New Haven 1917, B.MEISSNER, Babylonian und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 369, —, Die babylonisch-assyrische Literatur..., σελ. 94, A.FALKENSTEIN, Ein sumerischer «Gottesbrief» (ἐν: ZA 44, σελ. 1-25), 1938, —, Gebet I..., σελ. 159, —, Zur Chronologie der sumerischen Literatur (ἐν: MDOG 85, σελ. 1-13), 1953, σελ. 9, —, W.von SODEN, Sumerische und Akkadische Hymnen und Gebete..., σελ. 218 ἐξ. (No 41), T.JACOBSEN, Mesopotamia..., σελ. 220 ἐξ., H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 144 ἐξ., —, Kulturgeschichte..., σελ. 184 ἐξ., πρβλ. τοῦ αὐτοῦ Geschichte des Alten Vorderasiens..., σελ. 67 κλπ.

3. Gebet I..., σελ. 159.

4. Ὡς δὲ ὁ A.FALKENSTEIN (Gebet I..., σελ. 159) ἐπι λέξει παρατηρεῖ: «Obwohl wir für diese Gattung fast nur Zeugnisse haben, die sich als Schultexte bestimmen lassen, und obwohl die stilistische Formulierung die Herkunft aus den Kreisen der *dubsar* verrät, werden wir nicht zweifeln, dass derartige Briefe auch in der Alltagspraxis abgefasst worden sind, zumal diese Gattung sich von dem Bittbrief an den (deifizierten) Herrscher herleitet. In seinem Gefolge konnten sich Bittbriefe an alle Götter des babylonischen Pantheons entwickeln».

5. Οὕτω χαρακτηριστικὰ εἶναι ἐνταῦθα ὅσα πρὸς ἐξήγησιν τῆς ὑπάρξεως τοιούτων «Ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Θεόν» παρατηρεῖ ὁ T.JACOBSEN (Mesopotamia..., σελ. 220): «Perhaps they thought that one could not always be certain to find the god at home when one called, whereas the god would be sure to look at his correspondance. Again, it may often have been because the writer was too ill to come in person and therefore had recourse to a letter», ἢ, ὡς περαιτέρω λέγει, «the writer refrains from coming in person because he is sulking...».

ἤτό τι μεταξύ άτομικῆς προσευχῆς καὶ ἰδιωτικῆς ἐπιστολῆς, περιλαμβάνον, πρὸς τοῖς ἄλλοις, κυρίως παράκλησίν τινα περὶ ἐπιδαφιλεύσεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῆς ἀρωγῆς αὐτοῦ. Τὴν «ἐπιστολὴν» του ταύτην παρέδιδεν ἀκολούθως εἰς τὸν ναόν, ἐν εἴδει θείου ταχυδρομείου, ἵνα δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου διαβιβασθῇ ἀσφαλῶς εἰς τὸν ἀποδέκτην-Θεόν¹. Διὰ δὲ τῆς «Ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Θεόν» τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον, ἀσχέτως φύλου ἢ καταγωγῆς, ἐπεκοινωνεῖ προσωπικῶς, ὡς ἐπιστεύετο, εἴτε πρὸς τινα θεὸν τοῦ μεσοποταμιακοῦ πανθέου², εἴτε πρὸς τὸν προσωπικὸν αὐτοῦ «προστάτην θεόν» ἢ «ἀγαθοδαίμονά» του³, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν ζῶντα μὲν ἔτι, θεοποιηθέντα ὅμως ἤδη βασιλέα του⁴. Ἄντι δ' ἄλλου τινὸς σχολίου περὶ τῶν λίαν πρωτοτύπων, ἅμα δὲ καὶ ἀρχαιοτάτων τούτων μεσοποταμιακῶν ἀτομικῶν καὶ δὴ ἰδιωτικῶν προσευχῶν, καὶ ἵνα μὴ δῶσωμεν ἐνταῦθα δείγματα ἐκ τῶν ψαλμικῶν ἀτομικῶν προσευχῶν κλπ., οὐ μόνον διότι εἶναι εὐρύτατα γνωστά, ἀλλὰ καὶ διότι ἀποσπάσματα αὐτῶν παρετέθησαν ἤδη ἐπανειλημμένως ἐν τοῖς πρόσθεν⁵, προτιμῶμεν νὰ παρασχωμεν χαρακτηριστικώτατόν τι δείγμα ἀτομικῆς προσευχῆς ὑπὸ μορφὴν προσωπικῆς «Ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Θεόν», ἥτις ἔχει ὡς παραλήπτῃ τὸν προσωπικὸν τοῦ ἀποστολέως «προστάτην θεόν»⁶:

*Πρὸς τὸν Θεὸν τὸν πατέρα μου ὁμίλει:
Τὰ ἐξῆς λέγει ὁ Abiladad, ὁ δοῦλός σου·
«Διατὶ μὲ παρημέλησες (τόσον);
Τίς θὰ σοῦ δώσῃ ἓνα, ὅστις δύναται νὰ λάβῃ τὴν θέσιν μου;
Γράψε εἰς τὸν θεὸν Marduk, ὅστις σὲ ἀγαπᾷ,
ἵνα λύσῃ τὴν δουλείαν μου⁷.
Τότε θὰ ἴδω τὸ πρόσωπόν σου καὶ θὰ ἀπασθῶ τοὺς πόδας σου.
Λάβε ὑπ' ὄφιν σου ἐπίσης τὴν οἰκογένειάν μου,
τοὺς ἐνήλικας καὶ τοὺς μικροὺς.
Ἐδσπλαχνίσου με πρὸς χάριν των καὶ ἄς μὲ προφθάσῃ
ἡ βοήθειά σου!»*

1. Πρβλ. προχειρῶς H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 144.

2. Πρβλ. π.χ. A.FALKENSTEIN W.von SODEN, Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete..., σελ. 218 ἐξ. (No 41: «Gottesbrief an Nintinugga» ἀπὸ τὴν Inannakam, θυγατέρα τοῦ Enlilamach).

3. Πρβλ. ἀνωτ. σελ. 214 ἐξ. Δεῖγμα τοιαύτης ἐπιστολῆς θὰ δώσωμεν εὐθὺς κατωτέρω.

4. Πρβλ. A.FALKENSTEIN, Ein sumerischer «Gottesbrief»..., ἔνθα πρόκειται περὶ τῆς ἐπιστολῆς Ursehaga τινὸς ἀπευθυνομένης πιθανῶς «πρὸς τὸν θεοποιηθέντα βασιλέα τῆς Ur III» (μν. ἐργ., σελ. 9), ἢ καὶ πρὸς τινα θεὸν (μν. ἐργ., σελ. 9). Πρβλ. περὶ αὐτῆς νῦν S.N.KRAMER, ANET², σελ. 382, ἔνθα καὶ μετάφρασιν αὐτῆς.

5. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 159 ἐξ.

6. Πρβλ. H.F.LUTZ, Early Babylonian Letters from Larsa..., No 141, μετάφρασιν πρβλ. ἐπίσης ὑπὸ τοῦ T.JACOBSEN, Mesopotamia..., σελ. 221.

7. Προφανῶς ἐν τῇ γνωστῇ ἤδη ἐννοίᾳ τῆς ὑποδολώσεως εἰς τινα τῶν κακῶν δαιμόνων, τ.ἐ. εἰς τινα ἀσθένειαν.

Πρὸς τούτοις ὅμως εἶναι ἄξια ὅλως ἰδιαιτέρας μνείας ἐν προκειμένῳ καὶ τὰ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ τῆς πρὸ τοῦ 2500 π.Χ. σουμεριακῆς ἐποχῆς ἐν μεγάλῃ ἀφθονίᾳ εὑρεθέντα τῷ 1934 ὑπὸ τοῦ Seton Lloyd, εἶτα δὲ καὶ ὑπὸ ἄλλων¹, περίφημα ἀναθηματικά «ἀγαλμάτια προσευχομένων» (20-90 ἐκτμ.)², τὰ ὅποια, πρὸς τῇ σπουδαιοτάτῃ αὐτῶν σημασίᾳ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τε τὴν καλλιτεχνικὴν αὐτῶν δημιουργίαν καὶ δὴ τὴν παράστασιν μορφῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων διὰ τῆς τέχνης, μαρτυροῦν εὐγλώττως οὐ μόνον περὶ τῆς βαθείας εὐσεβείας, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου ρόλου τῆς ἀτομικῆς προσευχῆς εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀτόμων ἤδη κατὰ τοὺς σουμεριακοὺς χρόνους, μάλιστα τῆς 3ης π.Χ. χιλιετηρίδος. Ἡ δὲ ὅλη θέσις καὶ ἡ ἔκφρασις τῶν ἐχουσῶν εἰς τὸ ὕψος τοῦ στήθους συμπεπλεγμέναις τὰς χεῖράς των, δηλαδὴ ἐν τῇ κλασικῇ στάσει τῆς προσευχῆς, κατασκευαστικῶν τούτων ἐπὶ μέρους ἀνδρικών καὶ γυναικείων μορφῶν, ἐν αἷς καὶ τινες γονυπετεῖς³, ἢ θεώρησις τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν καὶ σήμερον ἔτι νὰ συγκινήσῃ βαθέως τὴν καρδίαν παντὸς θρησκείοντος ἀτόμου, εὐλόγως ἐχαρακτηρίσθη ὡς «ἐνσάρκωσις τῆς ιδέας τῆς προσευχῆς»⁴.

Τέλος ἤδη τὸ «Ἐπος τῆς δημιουργίας» (VI, στ. 8, 34, 36)⁵ ἀναφέρει περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι οἱ θεοὶ ἐδημιούργησαν αὐτόν, ἵνα «ἐπιφορτισθῇ διὰ τῆς ὑπηρεσίας τῶν θεῶν». "Ὅτι δὲ ἐνταῦθα, πρὸς τοῖς ἄλλοις,

1. Πρὸς ἀπλοῦν κατατοπισμὸν ἐν σχέσει πρὸς τὰ εὐρήματα ταῦτα πρβλ. ἰδίᾳ H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 38 ἐξ., 40 κλπ., —, Ur, Assur und Babylon..., σελ. 26 ἐξ., 39 ἐξ., —, Geschichte des Alten Vorderasiens..., σελ. 31 ἐξ. κλπ.

2. Πρβλ. ἐνταῦθα ἰδίᾳ H.FRANKFORT, Sculpture of the Third Millenium B.C. from Tell Asmar and Khafajah (OIP 44), Chicago 1939, πίν. 1-81, —, More Sculpture from the Diyala Region (OIP 60), Chicago 1943, πίν. 1-20, 23, 25-31, 38, 39, 82-94 κλπ., P.DELOUGAZ-S.LLOYD, Pre-Sargonid Temples in the Diyala Region. With Chapters by H.FRANKFORT and T.JACOBSEN (OIP 58), Chicago 1942, ἰδίᾳ εἰκ. 150, σελ. 189 κλπ. Νῦν καὶ J.B.PRITCHARD, ANEP, σελ. 8 ἐξ., No 18-19, 20, 21, 22, 23, πρβλ. No 24 (πρβλ. σελ. 251 ἐξ.), H.SCHMÖKEL, Ur, Assur und Babylon..., σελ. 26 ἐξ., 39 ἐξ., πίν. 18-25, —, Das Land Sumer..., σελ. 39 ἐξ., 58, 85, 110 ἐξ., 121, 165, πίν. 30-33, —, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 248 ἐξ., 288, πίν. 3.

3. Πρβλ. π.χ. H.FRANKFORT, More Sculpture..., πίν. 91 κλπ.

4. H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 249. Ἰδὸν δὲ τί, μεταξύ ἄλλων, λέγει οὗτος προσφῶς περιγράφων τὰ ἀγαλμάτια ταῦτα: «Die eingelegeten, übergrossen Augen blicken seltsam starr gleichsam in eine andere Welt, und die ineinander verflochtenen Hände machen in Verbindung mit der zuweilen fast verkrampften Haltung der Köpfe die Beterfiguren zu eigenartig faszinierenden, auf den ersten Blick gewiss freilich oft skurril wirkenden Verkörperungen der Idee des Gebetes, denen indes Sonderzüge—Furcht und Demut, Versenkung, Zuversicht und Vertrauen—nicht fehlen».

5. Πρβλ. E.A.SPEISER, ANET², σελ. 68, E.EBELING, AOT², σελ. 121 ἐξ. (στίχ. 6, 26 ἐξ.).

πρόκειται καὶ περὶ ἀτομικοῦ καθήκοντος ὑπαγορευόντος τὴν ὑφ' ἐνὸς ἐκάστου ἀνελλιπῶς καὶ δὴ καθημερινῶς ἄσκησιν τῆς ἀτομικῆς λατρείας τῶν θεῶν διὰ τε τῶν ἀτομικῶν προσευχῶν καὶ ψαλμῶν καὶ δὴ καὶ τῶν ἀτομικῶν θυσιῶν, δύναται τις, νομίζομεν, ἐκ τῶν ἤδη λεχθέντων νὰ ἀντιληφθῇ, μαρτυροῦν ἕμως καὶ πλεῖστα ὅσα ἀρχαῖα κείμενα, ἐν οἷς ἰδίᾳ καὶ αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι «Συμβουλαὶ σοφίας»¹, αἵτινες, μεταξὺ ἄλλων, ἀναφέρουν καὶ τὰ ἐξῆς ἀποκαλυπτικώτατα²:

*Καθ' ἡμέραν προσκύνει τὸν Θεόν σου
μετὰ θυσίας, προσευχῆς καὶ προσηκούσης θυσίας θυμιάματος.
Διὰ τὸν Θεόν σου θὰ πρέπη νὰ αἰσθάνησαι ἀνήσυχον τὴν καρδίαν (σου).
Τοῦτο ἀρμόζει εἰς τὴν θεότητα.*

Ὅμως ἡ ὑφ' ἐνὸς ἐκάστου ἀτόμου ὑπηρεσία τῶν θεῶν καὶ γενικῶς αἱ ποικίλαι ἀτομικαὶ καὶ δὴ καὶ ἰδιωτικαὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐκδηλώσεις πρὸς τὸ Θεῖον, τ.ξ. ὁ μετ' αὐτοῦ στενὸς καὶ προσωπικὸς σύνδεσμος τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου, προβάλλει οὐ μόνον ὡς καθήκον, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη, τῆς ὁποίας ἡ πλήρωσις προκαλεῖ τὴν πρὸς αὐτὸ ἐπιδαψίλευσιν θεῶν δωρεῶν, ὅπερ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐν παντὶ εὐημερίαν τοῦ ἀτόμου, ὡς περαιτέρω τὸ αὐτὸ πάντοτε κείμενον διακηρῶσαι³:

*Προσευχὴν, ἱκεσίαν, προσκῆνησιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους
ὀφείλεις νὰ προσφέρῃς τὴν πρώτην εἰς αὐτόν·
τότε ἡ δύναμις σου θὰ εἶναι μεγάλη
καὶ δαψιλῶς διὰ τῆς βοηθείας τοῦ Θεοῦ θὰ εὐδοκιμήσῃ.*

*Σεβασμὸς (διὰ τὴν θεότητα) παράγει εὐημερίαν,
θυσία παρατείνει τὴν ζωὴν,
προσευχὴ δὲ ἐξιλεώνει διὰ τὰς ἁμαρτίας.*

Ὁ θεοσεβὴς ἄνθρωπος δὲν καταφρονεῖται ὑπὸ [τοῦ Θεοῦ του].

¹Ἐξ ἄλλου, πόσον τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα περὶ τῆς ἐν-Μεσοποταμίᾳ στενῆς καὶ προσωπικῆς τοῦ ἀτόμου σχέσεως πρὸς τὸ Θεῖον ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὴν πραγματικότητα τοῦ καθημερινοῦ βίου ἐν Μεσοποταμίᾳ, πληροφορεῖ ἡμᾶς, ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων μαρτυριῶν, καὶ τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικώτατον ἀπόσπασμα «Υμνοὺ πρὸς τὸν Schamasch» (III, στ. 16 ἐξ.)⁴ ἀποκαλύπτουν τὸ πόσον ἐγγὺς ἦσθάνετο τὸ εὐσεβὲς ἄτομον, ἀσχέτως φύλου ἢ κοινωνικῆς

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 117 ἐξ.

2. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 293 (στ. 68 ἐξ.), R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 427 (reverse A, στ. 35 ἐξ.) κλπ.

3. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 299 (στ. 72 ἐξ.), R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 427 (reverse A, στ. 39 ἐξ.) κλπ.

4. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 246, F.J.STEPHENS, ANET², σελ. 389.

θέσεως, τὸν Θεόν του, πρὸς ὃν καὶ διαδηλοῖ ἅμα τὴν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην του καὶ τὴν βαθεῖάν του ἀφοσίωσιν:

Εἷς ἕκαστος εἶναι ἐμπειπιστευμένος εἰς χεῖράς σου.

Σὺ κατευθύνεις τοὺς οἰωνοὺς των, λῦεις ὅ,τι εἶναι περιπεπλεγμένον.

Σὺ εἰσακούεις, ὡς Schamasch, προσευχήν, ἱκεσίαν καὶ λατρείαν, ἀφοσίωσιν (καὶ) γονυκλισίαν, ἀπαγγελίαν προσευχῶν καὶ συντριβήν.

Μὲ τὴν ὀπώκωφόν του φωνὴν κράζει πρὸς σέ ὁ ἀδύνατος ἄνθρωπος.

Ὁ ἄθλιος, ὁ ἀσθενής, ὁ τεθλιμμένος, ὁ πτωχὸς ἄνθρωπος ἔρχεται ἐνώπιόν σου ἐν πίστει μετὰ ψαλμῶν (καὶ) θυσιῶν.

ε) Περὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ κοινωνίᾳ. "Ὅσα ἐν τοῖς πρόσθεν ἐξετέθησαν περὶ τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς καὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον, νομίζομεν ὅτι, διαγράφουν σαφῶς καὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ μεσοποταμικῇ κοινωνίᾳ, περὶ ἧς, ὡς ἐκ τούτου, ἐν συντομίᾳ ἐφεξῆς ὁ λόγος.

Ἐν πρώτοις θὰ πρέπη νὰ υπογραμμισθῇ ἡ ἰδιάζουσα τοῦ ἀτόμου θέσις ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ¹, ἥτις ἀπετέλει τὴν βάσιν καὶ τὸν πυρῆνα τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ὁποίας ὁ ρόλος εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀρχαιοτέρων ἤδη κατοίκων τῆς Μεσοποταμίας ὀρθῶς ἐκτιμᾶται σήμερον. Ταχὺ δὲ βλέμμα εἰς τὰ σωζόμενα παλαιότατα καὶ νεώτερα κωδικοποιημένα δίκαια² πληροφορεῖ ἡμᾶς περὶ τῆς εἰδικῆς μερίμνης τοῦ ἑκάστοτε νομοθέτου-βασιλέως οὐ μόνον περὶ προστασίας τοῦ θεσμοῦ τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ καὶ περὶ διασφάλισεως τῆς ὀμάλῃς συμβίσεως καὶ δὴ καὶ τῆς δικαίας μεταχειρίσεως πάντων τῶν ἀτόμων-μελῶν αὐτῆς, τῶν καθηκόντων καὶ δικαιωμάτων τῶν συζύγων, τῶν γονέων καὶ τῶν τέκνων ρυθμιζομένων διὰ πλήθους λεπτολόγων πολλακίς νομοθετικῶν διατάξεων, αἵτινες ἀποκαλύπτουσαι τὸ ἐν Μεσοποταμίᾳ βαθυτάτον αἰσθημα τοῦ δικαίου καὶ δὴ καὶ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ἀτόμου, ὡς ἀνθρώπου, προκαλοῦν καὶ σήμερον ἔτι τὸν δίκαιον θαυμασμόν τοῦ μελετητοῦ αὐτῶν³. Γενικῶς δ' εἶπεῖν, ἡ ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ διαβίωσις τοῦ ἐπὶ μέρος ἀτόμου καθωρί-

1. "Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο, προχείρως πρβλ. ἐνταῦθα ἰδίᾳ B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, Τόμ. I, σελ. 157 ἐξ., 389 ἐξ., G.CONTENAU, *So lebten die Babylonier...*, σελ. 21 ἐξ., E.EBELING, *Familie* (ἐν: RLA III, σελ. 9-14) 1959, H.SCHMÖKEL, *Das Land Sumer...*, σελ. 94 ἐξ., —, *Kulturgeschichte des Alten Orient...*, σελ. 29 ἐξ. πρβλ. ἐπίσης σελ. 141ἐξ.

2. Περὶ τῶν ἀρχαιοτέρων πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 146, 151 ἐξ. Πρὸς τούτοις πρβλ. ἐνταῦθα ἰδίᾳ τὰ κλασσικὰ ἔργα G.R.DRIVER-J.C.MILES, *The Assyrian Laws*, Oxford 1935, τῶν αὐτῶν, *The Babylonian Laws*, Τόμ. I, Oxford 1952¹, Τόμ. II, 1955¹, ἀμφοτέρω τὰ ἔργα ἐπανεξεδόθησαν ἤδη (London 1960). Πρβλ. ἐπίσης καὶ κατωτέρω σελ. 240 ὑποσ. 6.

3. Πρβλ. π.χ. τὸν «Κ ὠ δ ι κ α τ ο ῦ Hammurabi» ἰδίᾳ § 127-194 (E.EBELING, AOT², σελ. 393 ἐξ., T.J.MEEK, ANET², σελ. 171 ἐξ.).

ζετο τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ μετ' ἀγάπης σεβασμοῦ καὶ τῆς ὑπακοῆς τῶν νεωτέρων πρὸς τὰ πρεσβύτερα αὐτῆς μέλη, τὸ δὲ ὑπὸ τῆς ἀγάπης καὶ δὴ καὶ στοργικῆς φροντίδος τῶν τελευταίων τούτων πρὸς τὰ νεώτερα καὶ τὰ ἀδύνατα μέλη αὐτῆς¹. Περὶ πάντων τούτων συνηγοροῦν καὶ τινὰ ἐν τοῖς πρόσθεν παρατεθέντα σχετικά κείμενα, ἐν οἷς ἰδίᾳ ὁ περὶ τῆς ἰδανικῆς ἐποχῆς ἀρχαῖος ὕμνος², ὁ πρόλογος τοῦ «Κώδικος τοῦ Lipitischtar»³ καὶ τινὰ χωρία τῆς «Σειρᾶς Sehurū»⁴. Πρὸς τούτοις ὅμως θὰ πρέπη, νομίζομεν, νὰ μνημονευθοῦν ἐνταῦθα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ αἱ σωζόμεναι σήμερον ἀρχαιόταται «Ἰδιωτικαὶ ἐπιστολαί»⁵, τῶν ὁποίων ἤδη αὐτὴ ἡ ὑπαρξίς μαρτυρεῖ εὐγλώττως περὶ τῆς ὑψηλῆς τοῦ ἀτόμου θέσεως ἐν τῇ μεσοποταμιακῇ κοινωνίᾳ καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς παιδείας⁶, τὸ δὲ περιεχόμενόν των εἶναι πολλάκις ἀποκαλυπτικώτατον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ εἶδος τῆς σχέσεως τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας πρὸς ἄλληλα⁷. Οὕτω π.χ., ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Hammurabi, υἱὸς ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν πατέρα του, μακρὰν τῶν συνήθων στερεοτύπων ἐκφράσεων, γράφει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἑξῆς λίαν χαρακτηρισ-

1. Ὡς δὲ λίαν χαρακτηριστικῶς παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ ὁ T.JACOBSEN (Mesopotamia..., σελ. 217): «The Mesopotamian is constantly admonished: »Pay heed to the word of they mother as to the word of they god»; »Revere thy older brother»; »Pay heed to the word of thy older brother as to the word of thy father»; »Anger not the heart of thy older sister«...».

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 110.

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 111 ἔξ.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 113 ἔξ. Πρὸς τούτοις πρβλ. καὶ τοὺς δύο τελευταίους στίχους τῆς παρατεθείσης ἀνωτέρω σελ. 232. «Ἐπιστολῆς πρὸς τὸ Θεόν».

5. Πρβλ. π.χ. P.KRAUS, Altbabylonische Briefe aus der Vorderasiatischen Abteilung der Preussischen Staatsmuseen zu Berlin, Teil II (MVAG 36, I), Leipzig 1932, ἰδίᾳ σελ. 78 ἔξ., (Privatbriefe verschiedenen Inhalts). Πρβλ. καὶ εὐθὺς κατωτέρω.

6. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ θέμα τῆς παιδείας κλπ. ἐν Μεσοποταμίᾳ, πρβλ. ἰδίᾳ G.R.DRIVER, Semitic Writing, London 1954², A.FALKENSTEIN, Die babylonische Schule (ἐν: Saeculum 4, σελ. 125-137), 1953, S.N.KRAMER, Schooldays (ἐν: JAO 89, σελ. 199-215), 1948, , The Sumerian School (ἐν: SPrDB, σελ. 238-245), 1951, C.J.GADD, Teachers and Students in the Oldest Schools (SOAS), London 1956. Πρὸς σύντομον κατατοπισμὸν πρβλ. H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., ἰδίᾳ σελ. 96 ἔξ. Λίαν διαφωτιστικὸν εἶναι ἐνταῦθα ἀρχαιότατον, περίφημον δὲ κείμενον, ὅπερ, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, πρῶτος ὁ A.FALKENSTEIN [Der «Sohn des Tafelhauses» (ἐν: WO 4, σελ. 172-186), 1947-52] ἐπεξεργάσθη. Τὸ χωρίον ποιητικὸν τοῦτο κείμενον ἐκθέτει τὰ τῆς ζωῆς ἐνὸς μαθητοῦ.

7. Πρβλ. προχείρως P.KRAUS, Altbabylonische Briefe..., Teil II, σελ. 100 ἔξ. (Ἐπιστολὴ VS XVI 5: «Verzweifelter Brief eines Hungerleidern»), σελ. 101 ἔξ. (Ἐπιστολὴ VS XVI 140, ἐνθα μία ἱερόδουλος ἀπευθύνεται πρὸς τὸν πατέρα της) καὶ δὴ σελ. 105 ἔξ. (Ἐπιστολὴ VS XVI 139, περὶ τῆς ὑπαικῆς ὁ P.KRAUS λέγει ἐν προκειμένῳ περὶ «erregtes Schreiben eines Mannes, dem zugemutet wird, sein Haus zu vernachlässigen»).

ριστικά, διερμηνεύοντα σαφῶς τὰ τρυφερά πρὸς ἐκεῖνον αἰσθήματά του¹:

«.....Ὁ Schamasch καὶ ὁ Marduk εἶθε νὰ διαφυλάττουν ἐν τῇ ζωῇ
σὲ τὸν πατέρα μου»

εἶθε ὁ πατήρ μου νὰ ἐδημερῇ καὶ νὰ ὑγιαίνη.

Ὁ Θεός, ὅστις προστατεύει σὲ τὸν πατέρα μου,

εἶθε νὰ φέρῃ εἰς σὲ διαρκῶς εὐτυχίαν.

Χάρῃ τῆς ἐδημερίας τοῦ πατρός μου γράφω τοῦτο:

Εἶθε αὐτῇ² νὰ εἶναι διαρκῆς ἐνώπιον τοῦ Schamasch
καὶ τοῦ Marduk.....»

Ἄνάλογος, δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ἦτο, ἤδη ἀπὸ τῆς πρωϊμωτάτης ἐποχῆς, καὶ ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῷ θεοκρατικῷ πολιτεύματι. Εἶναι δὲ ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας ἐνταῦθα ἡ πρό τινων ἐτῶν διατυπωθεῖσα ἔπιση τοῦ διαπρεποῦς ἐρευνητοῦ Thorkild Jacobsen³, ἐρειδομένη μάλιστα ἐπὶ σειρᾶς σοβαρῶν ἐπιχειρημάτων ἐξ αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτάτων πηγῶν τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ, καθ' ἣν τὸ πολίτευμα τῆς Μεσοποταμίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς γενέσεως τοῦ πολιοῦ αὐτῆς πολιτισμοῦ ἦτο (ἀρχέγονος δημοκρατία), ὡς ἀκριβῶς, συμφώνως πρὸς τὰς σχετικὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαιοτέρων ἤδη Μεσοποταμίων, καὶ τὸ σύμπαν ἀπετέλει ἐν κράτος διοικούμενον δημοκρατικῶς, τ.ἔ. ἐλειτούργει ὑπὸ τὴν πολιτειακὴν μορφήν (ἀρχεγόνου δημοκρατίας)⁴. Ἐν δὲ τῇ ἀρχεγόνῳ ταύτῃ δημοκρατίᾳ ἡ διοίκησις καὶ ἡ ὑπερτάτη ἐξουσία δὲν ἦτο εἰς χεῖρας ἐνός, ἀλλὰ πάντων σχεδὸν τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, ἐξαιρουμένων, ἴσως τῶν δούλων, τῶν παιδίων καὶ τῶν γυναικῶν, ὡς ἄλλωστε, πάντοτε κατὰ τὸν Th.Jacobsen, καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς τελείως ἀνεπτυγμένοις δημοκρατικοῖς πολιτεύμασι τῆς κλασσι-

1. A. UNGNAD, *Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie* (VAB 6), Leipzig 1914, No 234. Μετάφρασις αὐτῆς ἤδη ἐπίσης ὑπὸ H. SCHMÖKEL, *Kulturgeschichte des Alten Orient...*, σελ. 660 ἐξ. (ὑπόσημ. 6).

2. Προφανῶς ἡ «ἐδημερία» τοῦ πατρός του.

3. Πρβλ. *Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia* (ἐν: JNES 2, σελ. 159-172), 1943, —, *Early Political Development in Mesopotamia* [ἐν: ZA (NF) 18, σελ. 91-140], 1957, —, *Mesopotamia...*, σελ. 141 ἐξ., 162 ἐξ. κλπ.

4. Πρβλ. T. JACOBSEN, *Primitive Democracy...*, ἰδίᾳ σελ. 167 ἐξ., ἐπίσης *Mesopotamia...*, σελ. 162 ἐξ., ἐνθα ἐπὶ λέξει παρατηρεῖ μάλιστα ὅτι: «World order, the regularity and system observable in the universe, could accordingly—in a universe made up exclusively of individuals — be conceived of in only one fashion: as an order of wills. The universe as an organized whole was a society, a state. The form of state under which the Mesopotamians viewed the universe, futhermore, was that of Primitive Democracy, which seems to have been the form of state prevalent in the age when Mesopotamian civilization itself came into being» (*Mesopotamia...*, σελ. 162).

κῆς ἀρχαιότητος, ὡς π.χ. τῶν Ἀθηνῶν¹. Ἴδου ὁμως τί, ἐν τελικῷ συμπεράσματι, παρατηρεῖ οὗτος σχετικῶς: «Τὸ ἡμέτερον ὑλικὸν φαίνεται ὅτι περιέχει ἐνδείξεις, ὅτι ἡ προϊστορικὴ Μεσοποταμία ἦτο πολιτικῶς ὀργανωμένη εἰς δημοκρατικὰς γραμμάς, οὐχὶ ἀπολυταρχικὰς, ὡς ἦτο ἡ ἱστορικὴ Μεσοποταμία. Αἱ ἐνδείξεις, ὡς ἔχομεν, μαρτυροῦν περὶ μιᾶς μορφῆς διακυβερνήσεως, ἐνθα τὴν κανονικὴν πορείαν τῶν δημοσίων ὑποθέσεων διεχειρίζετο συμβούλιον γερόντων, ἀλλ' ἡ ἐσχάτη ἐξουσία ἔμενεν εἰς χεῖρας μιᾶς γενικῆς συναθροίσεως περιλαμβανούσης ἅπαντα τὰ μέλη—ἢ, πιθανῶς κάλλιον, ἅπαντας τοὺς ἐνήλικας ἐλευθέρους ἄνδρας — τῆς κοινότητος. Ἡ συνέλευσις αὕτη διηυθέτει τὰς ἐν τῇ κοινότητι ἀναφουμένους συγκρούσεις, ἐκφέρουσα κρίσιν ἐπὶ τοσοῦτον σπουδαίων ζητημάτων, ὡς ὁ πόλεμος καὶ ἡ εἰρήνη, ἐν ἀνάγκῃ δὲ ἠδύνατο, εἰδικώτερον ἐν περιπτώσει πολέμου, νὰ παράσχη τὴν ὑψίστην ἐξουσίαν, αὐτὸ τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα, εἰς ἐν τῶν μελῶν της, διὰ μιάν ὀρισμένην περίοδον»². Ἡ περὶ «ἀρχεγόνου δημοκρατίας», ὡς τῆς ἀφετηρίας τῆς ἐν Μεσοποταμίᾳ πολιτικῆς ἐξελίξεως, ἐκτεθεῖσα ἔποψις αὕτη τοῦ Th.Jacobsen ὀμιλεῖ, νομίζομεν, σαφῶς περὶ τῆς ὑψηλῆς τοῦ ἀτόμου θέσεως ἐν τῇ πρωϊμωτάτῃ μεσοποταμικῇ κοινωσίᾳ. Ἡ δὲ ὑπαρξίς τοιοῦτου πολιτεύματος, ἐμφαίνουσα τὸν ἐν τῇ διαχειρίσει τῶν κοινῶν ἐξέχοντα ρόλον τοῦ ἀτόμου, διαγράφει ἅμα καὶ τὰ εὐρύτατα ὄρια τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ μόλις ἐκτεθεῖσα περὶ «ἀρχεγόνου δημοκρατίας» θεωρία εὔρε μὲν τοὺς ἐπικριτὰς της, ἐν οἷς ἐπ' ἐσχάτων καὶ ὁ H. Schmökel³, δεχθεὶς ὡς ἀφετηρίαν τὴν ἀπολυταρχίαν, ὑπεστηρίχθη ὁμως ἐκθύμως καὶ ὑπὸ ἐρευνητῶν τοῦ κύρους μάλιστα τοῦ H.Frankfort⁴, ὅστις ἐν τῷ γνωστῷ κλασσικῷ ἔργῳ τοῦ Kingship and the Gods, ἐνθα οὗτος ἐρευνᾷ εἰδικῶς τὸν θεσμὸν τῆς βασιλείας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐγγύς Ἀνατολῆς, καταλήγει εἰς τὰ αὐτά, ὡς καὶ ὁ Th. Jacobsen, συμπεράσματα⁵. Καὶ ἐκεῖνοι ὁμως, ὅλτινες ὑποστηρίζουν τὴν ἀπολυταρχίαν

1. T.JACOBSEN, Mesopotamia..., σελ. 162 ἐξ. Ὡς δὲ ἐν τῇ ἀρχικῇ ἐρεύνη τοῦ παρατηρεῖ περὶ τοῦ πρώτου πολιτεύματος τῆς Μεσοποταμίας, ὅπερ δύναται τις νὰ διακρίνη καὶ ἐν τῷ «Ἐπει τοῦ Gilgamesch»: «Here, then, we seem to have portrayed a state in which the ruler must lay his proposals before the people, first the elders, then the assembly of the townsmen, and obtain their consent, before he can act. In other words the assembly appears to be the ultimate political authority» (Primitive Democracy..., σελ. 166).

2. T.JACOBSEN, Primitive Democracy..., σελ. 172.

3. Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 85 ἐξ.

4. Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature, Chicago (1948) 1958², ἰδίᾳ σελ. 215 ἐξ.

5. Οὕτως ἀξία μνείας ἐνταῦθα εἶναι καὶ ἡ θέσις τοῦ H.FRANKFORT (μν. ἔργ., σελ. 215). καθ' ἣν «In Mesopotamia monarchial rule had no such foundation, and Kingship remained to some extent problematical. It arose under the pressure of circumstance in a community which originally had not acknowledged authority vested in a single individual».

ὡς τὴν ἀρχαίην πολιτειακὴν μορφήν τῆς Μεσοποταμίας, συμφωνοῦν, θὰ ἔλεγέ τις, ὡς πρὸς τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ἀτόμου ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχαιοτέρῃ μεσοποταμιακῇ κοινωνίᾳ, ἀναγνωρίζοντες γενικῶς οὐ μόνον τὴν ὑπαρξίν ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, ἀλλὰ καὶ εὐρυτάτων ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καὶ ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ὡς π.χ. διεκέρηξε μὲν παλαιότερον ἢ λίαν ἐπιτυχῶς τὸ πρόβλημα τῶν σουμεριακῶν «πόλεων τῶν ναῶν» (Tempelstadt) εἰδικῶς ἐρευνήσασα Anna Schneider¹, ὑπεστήριξαν δ' ἐπ' ἐσχάτων ἄλλοι τε καὶ ὁ προμνημονευθεὶς H. Schmökel².

Θὰ πρέπη δὲ νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐνταῦθα τὸ γεγονός, ὅτι καὶ κατὰ τὰς ἱστορικὰς τῆς Μεσοποταμίας περιόδους, ὅτε δηλαδὴ ἐπεκράτει πλέον ἀναμφιβόλως τὰ ἀπολυταρχικὸν πολιτεύμα, ἡ θέσις γενικῶς τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ βασιλεὺς ἀπετέλει τὴν ὑψίστην αὐθεντίαν, δὲν ἦτο εὐκαταφρόνητος, δεδομένου ὅτι τὰ ἐκ τοῦ μοναρχικοῦ πολιτεύματος ἀπορρέοντα καθήκοντα τοῦ ἀτόμου ἔναντι τοῦ βασιλέως του ἀντεστοίχουν πρὸς ὑψίστα καὶ δὴ καὶ ἰερά τοῦ βασιλέως καθήκοντα ἔναντι παντὸς ὑψηλοῦ του, ἄρα καὶ πρὸς ἀνάλογα δικαιώματα τοῦ ἀτόμου. Οὕτως, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὁ βασιλεὺς, κατὰ τὰς ὑπαρχούσας σήμερον σχετικὰς πηγὰς, τὰς καλυπτούσας ἀπάσας σχεδὸν τὰς ἱστορικὰς τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ ἐποχὰς, ἐμφανίζεται ὡς ὁ προστάτης καὶ ὑπέρμαχος τῶν ἀπαραγράπτων ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ἀναφερομένων εἰς τὴν ζωήν, τὴν ἐλευθερίαν³, τὴν τιμὴν⁴ καὶ τὴν περιουσίαν τοῦ ἀτόμου⁵. Τὰ δικαιώματα ταῦτα τοῦ ἀτόμου, ἀναγνωρίζόμενα ὑπὸ τοῦ ἐκάστοτε νομοθέτου-βασιλέως, κωδικοποιοῦνται, οὕτως εἰπεῖν, καὶ μάλιστα καθίστανται ἀπρόσβλητα, περιβαλλόμενα θεῖον, ὡς καὶ τὸ ἐκάστοτε δίκαιον, κῦρος, περὶ τοῦ ὁποίου εἶδομεν καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν, ὅτι ἐπιστεῦτο

1. Die sumerische Tempelstadt (PStwB 4), Essen 1920, ἐνθα αὕτη, μεταξὺ ἄλλων, ὑποστήριζει ὅτι: «Ihre Anteile bewirtschafteten die Stadtleute mit ihren Familien und Sklaven. Von einer Sippenwirtschaft, wie sie E.CUQ,..... bei den späteren Bewohnern Babyloniens, den Kassiten, festgestellt haben will, fehlt bei den Sumerern jede Spur. Nach allen Felderlisten wird Land immer an einzelne vergeben, nie an Familiengruppen. Eine derartig primitive Bewirtschaftungsform wie die Sippenwirtschaft ist auch mit der sonst schon so fortgeschrittenen Wirtschaft Sumerers kaum vereinbar» (μν. ἔργ., σελ. 36). Περὶ τὸ θέμα τοῦτο πρβλ. ἐπίσης Ἰδία Α. FALKENSTEIN, La cité-temple sumérienne (ἐν: CHM I, σελ. 784-814), 1954.

2. Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 38 ἐξ., 46 ἐξ. κλπ.

3. Οὕτω π.χ. ὁ «Κώδιξ τοῦ Hammurabi» (§ 14) τιμωρεῖ διὰ θανάτου τὸν ἄρπαγα παιδὸς (πρβλ. διὰ τὴν μετάφρασιν τῆς παραγράφου E.EBELING, AOT², σελ. 384, T.J.MEEK, ANET², σελ. 166).

4. Πρβλ. π.χ. ὅσα ἀναφέρει ὁ «Κώδιξ τοῦ Hammurabi» § 202 ἐξ. (Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 401ἐξ. T.J.MEEK, ANET², σελ. 175).

5. Πρβλ. «Κώδικα τοῦ Hammurabi» § 7 ἐξ. (πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 383 ἐξ., T.J.MEEK, ANET², σελ. 166).

ὡς δῶρον τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον¹. Ἡ δὲ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ ἀπολυταρχικῷ καὶ ἐν πολλοῖς θεοκρατικῷ πολιτεύματι προσδιορίζετο, νομίζομεν, ὑπὸ τῶν περὶ βασιλείας μεσοποταμιακῶν ἀντιλήψεων, καθ' ἃς ὁ βασιλεὺς δὲν ἐμφανίζεται μόνον ὡς ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς ὁ ἐπὶ γῆς ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ, πρὸς τούτοις ἡμῶς καὶ ὡς ὁ ἐκπρόσωπος τῶν ὑπηκόων του, ὡς τοῦτο πιστοῦται διὰ τῶν «Β α σ ι λ ι κ ῶ ν ἐ π ι γ ρ α φ ῶ ν»². Κατὰ τινὰς δὲ καὶ ἀνωτέρω ἐκτεθείσας ἀρχαιοτάτας καὶ σαφεῖς σχετικὰς μαρτυρίας³, ὁ βασιλεὺς ἐν τῇ ἐνασκήσει τῆς περιβεβλημένης θεϊοῦ κύρος ἐξουσίας του εἶχεν ὡς πρότυπὸν του αὐτὸν τὸν θεὸν τῆς δικαιοσύνης Schamasch (σουμερ. Utu⁴), ὡς τὸν δίκαιον κριτὴν καὶ ἀνταποδότην, ρυθμιστὴν δὲ τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ δὴ προστάτην τῶν ἀδυνάτων. Τὸ συγκεκριμένον τοῦτο θεῖον πρότυπον, ἀποτελοῦν ἕνα τὸ ὑψιστον ἰδανικὸν αὐτοῦ, ὠφείλε νὰ ἔχη πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ἐκάστοτε βασιλεὺς, ὡς ὑπηγόρευεν εἰς αὐτὸν ἢ συνειδήσις τῆς θείας του κλήσεως καὶ ἀποστολῆς, ἥτις, ἐν τελευταία ἀναλύσει, διεγράφετο ὡς ἡ ἐπὶ γῆς ἐνσάρκωσις τοῦ θεοῦ τῆς δικαιοσύνης καὶ προστάτου τῶν ἀδυνάτων θεοῦ-Ἡλίου Schamasch. Ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐν Μεσοποταμίᾳ, ἤδη ἀπὸ τῆς γεραρᾶς σουμεριακῆς ἐποχῆς, προβάλλεται ὑπὸ τῶν ποικίλων σχετικῶν πηγῶν ὁ βασιλεὺς ὡς πηγὴ καὶ ὑπέρμαχος τῆς δικαιοσύνης καὶ ὡς ὑπέρτατος προστάτης τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου, ἰδίᾳ δὲ ὡς ὑπερασπιστὴς τῶν καταπιεζομένων καὶ δὴ τῶν ἀβοηθήτων καὶ ἀδυνάτων, ἐν οἷς καὶ «τὰ ὀρφανὰ καὶ αἱ χῆραι». Ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας εἶναι ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ ἐκάστοτε βασιλεὺς ἐδίκαζεν πράγματι αὐτοπροσώπως τὰς σοβαρωτέρας τοῦλάχιστον ὑποθέσεις τῶν ὑπηκόων του, ἐν οἷς μάλιστα καὶ αἱ περιουσιακαὶ αὐτῶν διαφοραὶ, ὡς πιστοῦται καὶ ὑπὸ σειρᾶς ἐπισήμων σχετικῶν ἐγγράφων ἤδη τῆς ἐποχῆς τοῦ Hammurabi⁵. Ἀλλὰ καὶ ὁ πρὸ τινος μόλις ἀνακαλυφθεὶς (1948) «Κ ὦ δ ι ξ τοῦ Bilalama»⁶ τῆς Eschnunna, ὅστις, παραδιδόμενος κυρίως εἰς ἀκ-

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 111. Ἐπίσης πρβλ. ἐνταῦθα τὴν ἐργασίαν τοῦ E.A.SPEISER, *Authority and Law in Mesopotamia* (ἐν: JAOS, S 17, σελ. 8-15), 1954.

2. Προχειρῶς πρβλ. ἐνταῦθα H.FRANKFORT, *Kingship and the Gods...*, σελ. 258 ἐξ., ἔνθα καὶ σχετικὰ πηγαί.

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 111.

4. Ἐνταῦθα πρβλ. ἰδίᾳ τὸν ἐπιλογὸν τοῦ καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω γνωστοῦ «Κ ὦ δ ι ξ τοῦ Lipitischtar» (πρβλ. S.N.KRAMER, ANET², σελ. 161).

5. Παραδείγματα πρβλ. ἐν H.SCHMÖKEL, *Kulturgeschichte des Alten Orient...*, σελ. 133ἐξ.

6. Ἰδίᾳ πρβλ. τὴν ἐξῆς κατ' ἐκλογὴν βιβλιογραφίαν: A.POHL, *Neue Ausgrabungen in Iraq. Die Gesetze von Esnunna* [ἐν: Or (NS) 18, σελ. 124-130], 1949, ὅστις ὑποστηρίζει περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ νέου τούτου κώδικος, ὅτι κατὰ γὰρ «kurz nach dem Untergang der 3. Dyn. von Ur» (μν. ἐργ. σελ. 126). Τὸ κείμενον μεταγεγραμμένον ἐν σελ. 126ἐξ., M.SAN NICOLO, *Rechtsgeschichtliches zum Gesetz des Bilalama von Esnunna* [ἐν: Or (NS) 18, σελ. 258-262], 1949, E.SZLECHTER, *Les lois d' Esnunna*.

καδικῆν γλῶσσαν καὶ ἀναγόμενος εἰς τὴν 18ην π.Χ. ἑκατονταετηρίδα, ἀποτελεῖ ἀπαύγασμα τῆς τελευταίας ἀνθήσεως τοῦ σουμεριακοῦ πολιτισμοῦ, ἀναφέρει (§ 58)¹ συγκεκριμένην περίπτωσιν, ἥτις καθορίζεται ὡς «δικαιοδοσία τοῦ βασιλέως».

Ἐξ ἴσου βέβαιον δέον νὰ θεωρῆται καὶ τὸ δικαίωμα παντὸς πολίτου νὰ ἐμφανίζηται ἐνώπιον τοῦ βασιλέως του προσφεύγων εἰς αὐτόν, ὡς τὸν ὑπέρτατον ἐπὶ γῆς κριτὴν του, διὰ νὰ εὔρη τὸ δίκαιόν του, εἰς ἣν περίπτωσιν ἐπίστευεν ἑαυτὸν ἀδικούμενον². Οὐχὶ σπανίως, μάλιστα, σοβαραὶ ὑποθέσεις, ὡς π.χ. ὁ φόνος, παραπέμπονται πρὸς ἐκδίκασιν ἐνώπιον τῆς συναθροίσεως τῶν κατοίκων τῆς πόλεως, ἐνθα συνέβη τὸ ἀδίκημα, ἥτις καὶ ἐκφέρει τὴν κρίσιν³. Ἄξιον δὲ ἰδιαίτερας μνείας ἐνταῦθα εἶναι ὅτι, μεταξὺ τῶν βασιλικῶν τίτλων, ἤδη τοῦ Lugalzaggisi (± 2360 π.Χ.) τῆς Uruk, εὐρίσκομεν τόν, ὡς εἶδομεν, ἀποδιδόμενον εἰς αὐτόν τὸν Schamasch⁴ τίτλον τοῦ «ποιμένος»⁵, ὅστις ἐν τῷ προσώπῳ μὲν τοῦ ἀσυμπαθοῦς τούτου μονάρχου παραμένει ἀπλοῦς μόνον τίτλος, προκειμένου δ' ὅμως περὶ δικαίων καὶ χρηστῶν βασιλέων, οἳ εἶναι π.χ. ὁ περίφημος Gudea τῆς Lagasch (± 2050 π.Χ.), χαρακτηριζόμενος προσφυῶς ὡς «ἡ πλέον ἀξιαγάπητος ἴσως μορφή τῆς σουμεριακῆς ἀρχαιότητος»⁶, καὶ ὁ «βασιλεὺς τῆς δικαιοσύνης» Hammurabi, ὁ τίτλος οὗτος ἀποκτᾷ τὸ ἀληθές του νόημα καὶ περιεχόμενον. Ἴδου μάλιστα περὶ τίνος ἀκριβῶς ἔργου τοῦ ὁ τελευταῖος οὗτος βασιλεὺς δικαίως καυχᾶται ἐν τῷ ἐπιλόγῳ (XXIV, στ. 9 ἐξ.)⁷ τοῦ πασιγνώστου κώδικος του, τοῦ ὁποίου εὐγλωττᾶ τινὰ ἀποσπάσματα παραθέτομεν εὐθύς κατωτέρω, ἀντὶ ἄλλου τινὸς σχολίου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ ἀπολυταρχικῷ πολιτεύματι τῆς Μεσοποταμίας:

Transcription, traduction et commentaire (PIDRUP 12), Paris 1954, A.GOETZE, The Laws of Eshnunna (AASOR 31), New Haven 1956. Μετάφρασιν αὐτοῦ ἐπίσης ὑπὸ τοῦ A.GOETZE, ANET², σελ. 161 ἐξ., ἐνθα καὶ μνεία βιβλιογραφίας μὴ μνημονευομένης ἐνταῦθα.

1. Πρβλ. A.GOETZE, ANET², σελ. 163. Πρόκειται περὶ τοῦ ἐκ κακῆς οἰκοδομησεως οἴκου, θανάτου τῶν ἐνοίκων του.

2. Προχείρως πρβλ. ἐνταῦθα H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 133ἐξ.

3. Παραδείγματα πρβλ. ἐν H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 134, πρβλ. σελ. 135.

4. Πρβλ. π.χ. ἀνωτέρω σελ. 107.

5. Τὰς σχετικὰς «Βασιλικὰς ἐπιγραφὰς» του, ἐνθα οὗτος λέγει ὅτι εἶναι «ὁ ποιμὴν, ὅστις ἵσταται ἐπὶ τῆς κορυφῆς», προχείρως εὐρίσκει τις ἐν μεταφράσει ὑπὸ τοῦ A.MOORTGAT, Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus..., σελ. 245, ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ πηγαί. Πρβλ. ἐπίσης H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 67.

6. H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 71 κλπ.

7. Πρβλ. ἐνταῦθα E.EBELING, AOT², σελ. 407, W.EILERS, Die Gesetzesstele Hammurabis (AO 31, III-IV), Leipzig 1932, σελ. 54 ἐξ., T.J.MEEK, ANET², σελ. 177, ἐξ ὧν καὶ τὰ κατωτέρω ἀποσπάσματα αὐτοῦ.

Ἐγὼ ὁ *Hammurabi*, ὁ τέλειος βασιλεύς, δὲν ὑπῆρξα ἀμέριμος (οὔτε) ἀμελής διὰ τοὺς μελανοκεφάλους, τοὺς ὁποίους μοι παρέδωκεν ὁ *Enlil* καὶ τῶν ὁποίων τὴν διαποιόμανσιν μοι ἐνεπιστεύθη ὁ *Marduk*. Εἰρηνικούς τόπους ἀνεζήτησα δι' αὐτούς, ὑπερενίκησα μεγάλας δυσχερείας. Φῶς ἔκαμα δι' αὐτούς (τὴν ζωὴν).....
 Ἔδωσα τέλος εἰς τοὺς πολέμους. Εἰήμεριαν ἐδημιούργησα διὰ τὴν χώραν. Ἐκαμα εἰς τοὺς ἀνθρώπους εἰρηκὴν τὴν διαβίωσιν. Οὐδένα ἄφησα (πλέον) νὰ τοὺς τρομοκρατῇ. Οἱ μεγάλοι θεοὶ μὲ ἐκάλεσαν καὶ κατέστην οὕτως ὁ ἀγαθὸς ποιμὴν, τοῦ ὁποίου δίκαιον εἶναι τὸ σκῆπτρον. Ἡ ἀγαθοποιός μου σκιὰ ἐφαπλοῦται ἐπὶ τῆς πόλεώς μου. Εἰς τοὺς κόλπους μου ἀνέλαβα τοὺς λαοὺς τῆς χώρας Σουμέρ καὶ Ἀκκάδ, ὥστε εἰήμερησαν ὑπὸ τὴν προστασίαν μου. Ἐν εἰρήνῃ τοὺς ἐκυβέρνησα. Τοὺς ἐκάλυφα διὰ τῆς σοφίας μου, ὥστε ὁ ἰσχυρὸς νὰ μὴ δύναται νὰ καταπιέξῃ τὸν ἀδύνατον, καὶ ἵνα τὸ ὄρανον (καὶ) ἡ χῆρα λαμβάνουν τὸ δίκαιόν των .....
 Κατὰ διαταγὴν τοῦ *Schamasch*, τοῦ μεγάλου κριτοῦ οὐρανοῦ καὶ γῆς, εἴθε ἡ δικαιοσύνη μου νὰ ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ χώρᾳ.....
 Ὁ καταπιεζόμενος ἄνθρωπος, ὁ ἔχων μίαν ὑπόθεσιν, ἃς προσέρχεται πρὸ τῆς εἰκόνας ἐμοῦ τοῦ βασιλέως τῆς δικαιοσύνης καὶ ἃς ἀναγινώσκει προσεκτικῶς τὴν ἐπιγεγραμμένην στήλην μου· καὶ ἃς δίδῃ προσοχὴν εἰς τοὺς πολυτίμους λόγους μου· καὶ εἴθε νὰ ἀνακουφίζηται ὁ νοῦς του: «ὁ *Hammurabi*, ὁ κύριος, ὅστις διὰ τοὺς ἀνθρώπους εἶναι ὁ πραγματικὸς πατὴρ...»

Ὅσον ἀφορᾷ ἐξ ἄλλου εἰς τὴν ἡδὴ ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ μεσοποταμιακῇ κοινωνίᾳ μαρτυρουμένην, εὐρύτατα δὲ γνωστὴν διὰ κρισιν τριῶν ὁμάδων ὑπηκόων, ὡς ὀρθῶς ὑποστηρίζει καὶ ὁ H.Schmökel¹, ἀντὶ τοῦ συνήθους χαρακτηρισμοῦ αὐτῶν ὡς «κοινωνικῶν τάξεων»², πληροφοροῦν ἡμᾶς περὶ αὐτῆς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ σουμεριακὸς «*K̄w̄dix̄* τοῦ *Lipitischtar*»³ καὶ δὴ ὁ παλαιοβαβυλωνιακὸς «*K̄w̄dix̄* τοῦ *Hammurabi*». Περὶ δὲ τῶν τριῶν τούτων ὁμάδων⁴ ἀρκούμεθα ἐνταυθα νὰ παρατηρή-

1. Πρβλ. *Hammurabi von Babylon...*, σελ. 68.

2. Ὡς π.χ. ὁ B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, Τόμ. I, σελ. 371 ἐξ., L.DELAPORTE, *Geschichte der Babylonier, Assyrier, Perser und Phöniker* (ἐν: *GfV* 3, σελ. 175-347), Freiburg/B. 1933, σελ. 232, G.CONTENAU, *La civilisation d'Assur et de Babylone...*, σελ. 306,

3. Περὶ αὐτοῦ πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 111 ἐξ.

4. Πρβλ. ἰδίᾳ B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, Τόμ. I, σελ. 371 ἐξ. G.CONTENAU, *So lebten die Babylonier...*, σελ. 21 ἐξ., W.EILERS, *Gesellschaftsformen im altbabylonischen Recht* (LRWS 65), Leipzig 1931, H.SCHMÖKEL, *Kultgeschichte des Alten Orient...*, σελ. 38 ἐξ., πρβλ. καὶ εὐθὺς κατωτέρω.

σωμεν, ὅτι σαφέστεραι πληροφορίαι ὑπάρχουν σήμερον μόνον περὶ τῆς τρίτης, ἥτις, περιλαμβάνουσα τοὺς δούλους (*wardum*), πρόκειται ἐπ' ὀλίγον κατωτέρω νὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς, ἐνῶ ἡ ἀκριβὴς σημασία τῶν δύο ἄλλων δὲν ἔχει εἰσέτι προσδιορισθῆ, κυρίως λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ ἐννοιολογικὸς καθορισμὸς τῶν σχετικῶν ὄρων «*awelim*» καὶ «*muschkenum*» παραμένει προβληματικὸς¹. Καὶ εἴθισται μὲν τὸ «*awelim*» νὰ ἀποδίδηται διὰ τοῦ «πατρίκιος», «πολίτης», «ἐλεύθερος», ἢ καὶ ἀπλῶς «ἄνθρωπος» κλπ. καὶ τὸ «*muschkenum*»² ἰδίᾳ διὰ τοῦ «ἡμιελεύθερος», ἐν τέλει δὲ καὶ διὰ τοῦ «πτωχός», κατὰ τὴν κρατουῦσαν ἄντιληψιν δὲν πρόκειται περὶ οὐσιαδῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν δύο τούτων τάξεων³, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀναγκαῖα ἡ περὶ αὐτῶν ἐνασχόλησις ἐνταῦθα. Ἄλλωστε, μεθ' ὅσα ἤδη ἐν τοῖς πρόσθεν ἐξετέθησαν, δύναται τις νὰ ἀντιληφθῆ διατὶ δὲν θὰ πρέπη νὰ εὔρε πρόσφορον ἔδαφος ἐν Μεσοποταμίᾳ οὐσιώδης διάκρισις τῶν ἀτόμων εἰς κοινωνικὰς τάξεις καὶ πράγματι δὲν εὔρεν, ὡς καὶ εὐθύς κατωτέρω θὰ διαπιστώσωμεν. Τοῦτο δὲ διότι, παρὰ πάσας τὰς ἀντιθέτους τάσεις, ἀνεκαθεν ὑπῆρχεν ἡ ἰσχυρὰ ἀντίρροπος κατεύθυνσις, ἥτις, ἀξιολογοῦσα τὸ ἄτομον ὡς ἄνθρωπον, κατέτεινεν εἰς τὴν ἐξίσωσιν πάντων τῶν πολιτῶν. Περὶ δὲ τῆς ὑπάρξεως καὶ δὴ καὶ τῆς ἰσχύος τῆς τοιαύτης κατευθύνσεως μαρτυροῦν εὐγλώττως: π ρ ὦ τ ο ν αἰ περὶ ἀνθρώπου ἀρχαιόταται μεσοποταμιακαὶ ἀντιλήψεις, καθ' ἃς πᾶς ἄνθρωπος, ἀσχέτως φύλου ἢ καταγωγῆς, ἀνεγνωρίζετο ὡς κάτοχος θεοῦ στοιχείου⁴. δ ε ὑ τ ε ρ ο ν αἰ περὶ ἀτομικῆς ἠθικῆς καὶ ἀτομικῆς ἀνταποδόσεως πεποιθήσεις τῶν Μεσοποταμίων⁵, ἐνθα δηλ. πᾶν ἄτομον προβάλλει ὡς προσωπικῶς ἐναντι τοῦ Θεοῦ ὑπεύθυνον διὰ τὰς πράξεις του· τ ρ ῖ τ ο ν τέλος τὰ ὅσα εἶδομεν ἀνωτέρω περὶ τῆς στενῆς καὶ προσωπικῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον⁶.

Πρὸς τοῦτοις ἄνω, αἰ περὶ τῆς ἀξίας παντὸς ἀτόμου ὡς ἀνθρώπου, ἄνευ διακρίσεως φύλου ἢ καταγωγῆς μεσοποταμιακαὶ ἀντιλήψεις ἠρείδοντο, νομίζομεν, στερρῶς ἐπὶ τῆς κραταιᾶς πίστεως εἰς τὸν θεόν—Ἡλιον Schamasch (ἢ Utu), ὡς θεὸν τῆς δικαιοσύνης, κριτὴν καὶ ἀνταποδότην καὶ δὴ προστάτην τῶν ἀδυνάτων, ὡς εἶπομεν καὶ ἀνωτέρω⁷ καὶ ὡς ἐπεσημάνθη μὲν τοῦτο ὑπὸ ἄλλων τε, ἰδίᾳ ἄνω τοῦ F.M.T. de Liagre Böhl⁸, πιστοῦται δὲ καὶ ἐκ τῆς

1. Πρβλ. π.χ. τὸ ἀδιέξοδον παρὰ H.SCHMÖKEL, Hammurabi von Babylon... σελ. 68, —, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 41 ἐξ.

2. Πρβλ. ἰδίᾳ E.A.SPEISER, The Muskênu [ἐν: Or (NS) 27, σελ. 19-28], 1958.

3. Πρβλ. π.χ. B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. I, σελ. 373 ἐξ., G.CONTENAU, La civilisation d'Assur et de Babylone..., σελ. 306, καὶ δὴ H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 42, 140 κλπ.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 93ἐξ.

5. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 106ἐξ.

6. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 118ἐξ.

7. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 106ἐξ.

8. Das Menschenbild in babylonischer Schau..., σελ. 33 ἐξ., ἐνθα παρατηρεῖ

μεσοποταμιακῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, ὡς καὶ τῆς ἐν Μεσοποταμίᾳ ὑπάρξεως λεπτοτάτου αἰσθητηρίου περὶ τοῦ δικαίου, ὅπερ ἐδημιούργει τὴν κατάλληλον ἀτμόσφαιραν πρὸς ἀξιολόγησιν τοῦ ἀτόμου, ὡς ἀνθρώπου, καὶ τὴν ἐξίσωσιν πάντων τῶν πολιτῶν. Ὡς διεπιστώσαμεν ἤδη, ἡ πίστις αὕτη περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου ὡς ἀνθρώπου, συνυφαινομένη μετὰ τῆς πίστεως περὶ τοῦ θεοῦ-Ἡλίου, λάμποντος ἐπὶ πάντας τοὺς ἀνθρώπους, συνεδέθη ἀρρήκτως μετὰ τῶν περὶ βασιλείας μεσοποταμιακῶν ἀντιλήψεων, καθ' ἃς ὁ ἐκάστοτε βασιλεὺς ὤφειλεν οὐ μόνον νὰ ἔχη ὡς πρότυπὸν τοῦ τὸν μέγαν τοῦτον θεόν, ἀλλὰ καὶ νὰ κατατείνῃ ἐν τῇ ἐνασκήσει τῶν καθηκόντων του εἰς τὴν, οὕτως εἰπεῖν, ἐνσάρκωσιν ἐκείνου¹. Ἐντεῦθεν, νομίζομεν, δεόν νὰ ἐξηγηθῇ τὸ γεγονός, ὅτι αἱ διὰ μέσου τῶν αἰώνων τῆς μεσοποταμιακῆς ἱστορίας μαρτυρούμεναι εὐρύταται κοινωνικαὶ μεταρρυθμίσεις πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου, πρὸς ἐξύψωσιν τῆς θέσεως τῶν ἀδυνάτων καὶ δὴ καὶ τῆς γυναικὸς καὶ πρὸς βελτίωσιν τῶν ὄρων διαβίωσης τοῦ δούλου, αἵτινες ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἀποσκοποῦν εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἀτόμου ὡς ἀνθρώπου καὶ εἰς τὴν αὐξήσιν τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν, δὲν ἔχουν ὡς ἀφετηρίαν τῶν ἐξέγερσίν τινα τῶν λαϊκῶν στρωμάτων², ἀλλὰ αὐτὰ τὰ βασιλικά ἀνάκτορα. Οὕτω π.χ. μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν σχετικῶν πηγῶν ὅτι ὁ πρῶτος, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, μέγας κοινωνικὸς μεταρρυθμιστὴς τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ὑπῆρξεν ὁ πασίγνωστος βασιλεὺς τῆς Lagaseh Urukagina (±2367-2360 π.Χ.)³, περὶ τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ ἔργου τοῦ ὁποίου πληροφοροῦν ἡμᾶς αἱ σωζόμεναι «Βασιλικαὶ ἐπιγραφαί» του⁴,

καὶ τὰ ἐξῆς ἴαν σημαντικά: «Wenn der Sonnengott auf seinem täglichen Himmelslauf alles Unrecht sieht und strafft, dann bedeutet dies eine stärkere Hervorhebung des Einzelmenschen, ohne Unterschied des Geschlechts oder Standes, als diese im erdgebundenen Kreise einer echten Bauernreligion möglich war» (μν. ἔργ., σελ. 34). Πρβλ. ἐπίσης ὅσα ἀνωτέρω ἐπ' αὐτοῦ ἐξετέθησαν, σελ. 106 ἐξ.

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 240.

2. Τοῦτο ἰσχυρίζεται, δι' εὐνόητους λόγους, ἄνευ οὐδενὸς ἐπιχειρήματος ὁ Ρῶσος W.I.AWDIJEV, Geschichte des Alten Orients, Berlin 1953, σελ. 51 ἐξ., προκειμένου π.χ. περὶ τοῦ Urukagina

3. Ἑλληνιστὶ περὶ αὐτοῦ ἤδη ὁ τε ἡμέτερος διδάσκαλος Β.Μ.ΒΕΛΛΑΣ, Ὁ Πολιτισμὸς τῶν Σουμερίων (Διάλεκξις), Ἱερουσαλὴμ 1931, σελ. 8, καὶ ὁ Γ.Μ.ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ. Ἱστορία τῆς Μεσοποταμίας (ἐν: ΠΙ 1, σελ. 237-265), Ἀθήναι 1932, σελ. 245 ἐξ. Περὶ δὲ τοῦ ἔργου, ὡς καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Urukagina πρβλ., πρὸς τοὺς ἄλλοις, Α. ΜΟΟΡΤΓΑΤ, Geschichte Vorderasiens..., σελ. 241 ἐξ., Η.ΣΧΜÖΚΕΛ, Das Land Sumer..., σελ. 64 ἐξ., —, Geschichte des Alten Vorderasiens..., σελ. 26 ἐξ., κλπ. Ἰδίᾳ δὲ τὰς παραπλάσις ἐργασίας τοῦ Α.ΔΕΙΜΕΛ, ἐν: Or (SP) 2, 5, 28, 32, 34-35, 43-44 κλπ. Μ.ΛΑΜΒΕΡΤ, Les réformes d' Urukagina (ἐν: RA 50, σελ. 469-484), 1956, J.ΚΛΙΜΑ, Urukagina (ἐν: Altertum 3, σελ. 67-78), 1957, πρβλ. καὶ εὐθὺς κατωτέρω.

4. Πρβλ. F.ΤΗΥΡΕΑΥ-ΔΑΝΓΙΝ, Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften (VAB 1, I), Leipzig, 1907, σελ. 44 ἐξ., Πρβλ. ἐπίσης Α.ΔΕΙΜΕΛ, Die Reformtexte Urukaginas [Or (SP), 2, σελ. 3-31], 1920.

αἱ διεκτραγωδοῦσαι τὴν κοινωνικὴν ἐξαθλίωσιν τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐκθέτουσαι ἀκολούθως τὰς ἐνεργείας του, ἀναφέρουσαι δέ, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὰ ἐξῆς σπουδαῖα περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς μεταρρυθμίσεως του (VIII, στ. 7 ἐξ.)¹:

“Ὅτε ὁ *Ningirsu*², ὁ πολεμιστὴς τοῦ *Enlil*,
παρέδωκε τὴν βασιλείαν τῆς *Lagasch* εἰς τὸν *Urugaḡina*.....
ἀπεκατέστησεν οὗτος τὰς παλαιὰς διατάξεις.....
Ὁὐδενὸς τόπου ὁ ἱερεὺς εἰσέδυσσε πλέον εἰς τὸν κῆπον τῆς μητροῦς
τοῦ πτωχοῦ.

Ἐὰν εἷς τινα ὑπήκοον τοῦ βασιλέως γεννηθῆ καλὸς ὄνος
καὶ ὁ ἀνώτερός του τοῦ εἶπη: «θέλω νὰ τὸν ἀγοράσω»,
ἐν ἣ περιπτώσει δεχθῆ νὰ τὸν πωλήσῃ, τότε ἄς τοῦ εἶπη: «πλήρωσέ
μου, ὄσα χρήματα θέλω!».....
Ὁὗτω διέταξε καὶ ἠλευθέρωσε τοὺς υἱοὺς τῆς *Lagasch* ἀπὸ αὐχμοῦ,
κλοπῆς καὶ φόνου... καὶ ἐγκατέστησε τὴν ἐλευθερίαν. Ὁ ἰσχυρὸς
δὲν διέπραξε πλέον ἀδίκημα εἰς τὰ ὄρφανὰ καὶ τὰς χήρας. Μετὰ
τοῦ *Ningirsu* συνῆψεν ὁ *Urugaḡina* τὴν συνθήκην ταύτην.....

Ἄρκεῖ ὅμως νὰ ρίψῃ τις ταχὺ βλέμμα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Μεσοποταμίας, διὰ νὰ διαπιστώσῃ, ὅτι ὑπάρχει σειρὰ ὅλη κοινωνικῶν μεταρρυθμιστῶν-βασιλέων, ἐν οἷς ἰδίᾳ ὁ σουμέριος *Gudea* (±2050 π.Χ.), ὁ παλαιοβαβυλώνιος *Hammurabi* (± 1728-1686 π.Χ.)³ κ.ά.⁴. Ὡς μάλιστα αἱ «Β α σ ι λ ι κ α ἰ ἔ π ι γ ρ α φ α ἰ ν» τοῦ *Gudea* μαρτυροῦν περὶ τῆς τελέσεως ὑπ' αὐτοῦ τῆς ἤδη γνωστῆς ἀρχαιοτάτης ἐορτῆς τοῦ «Ἱεροῦ γάμου» (XVII, στ. 18 ἐξ.)⁵:

*Καθ' ὃν χρόνον ὁ βασιλεὺς εἰσῆλθεν εἰς τὸν ναόν,
ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας ἡ δούλη ἦτο ἴση πρὸς τὴν κυρίαν τῆς,
ὁ δοῦλος καὶ ὁ κύριος ἐβάδιζον ὁ εἷς παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ ἄλλου.*

1. F.THUREAU-DANGIN, Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften..., σελ. 50 ἐξ., πρὸς τούτοις τὴν νεωτάτην μετάφρασιν ὑπὸ τῶν A.MOORTGAT, μν. ἐργ., σελ. 242 ἐξ., καὶ H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 64 ἐξ.

2. Μέγας θεὸς τοῦ σουμεριακοῦ πανθέου, υἱὸς τοῦ *Enlil* καὶ θεὸς τῆς *Lagasch*.

3. Περὶ αὐτοῦ πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 112, πρὸς τούτοις δὲ ἰδίᾳ F.M.T. De LIAGRE-BÖHL, King Hammurabi of Babylon in the Setting of his Time (ἐν: *OpMin* σελ. 339-363), 1953, H.SCHMÖKEL, Hammurabi von Babylon. Die Errichtung eines Reiches (Janus 11), München 1958.

4. Πρβλ. π.χ. B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. I, σελ. 375.

5. F.THUREAU-DANGIN, Die Sumerischen und akkadischen Königsinschriften..., σελ. 138, πρὸς τούτοις τὴν νεωτάτην μετάφρασιν τοῦ ἀποσπάσματος τούτου ὑπὸ τῶν A.MOORTGAT, μν. ἐργ., σελ. 279 καὶ H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 71,

ἐν τῇ πόλει του¹ ὁ ἰσχυρὸς καὶ ὁ ἀσθενὴς ἦσαν ὁ εἷς παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ ἄλλου.....
 Εἰς βάρος τῶν ὀρφανῶν ὁ πλούσιος δὲν διέπραττεν ἀδίκημα.....
 Ὁ Ἥλιος ἠκτινοβόλει δικαιοσύνην.....

Τὰ αὐτὰ δὲ περίπου ἀναφέρει ὁ Gudea καὶ ἐν τῷ μακροσκελεστάτῳ ὕμνῳ του² ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐγκαινίων τοῦ ἐν Lagasch ὑπ' αὐτοῦ ἀνοικοδομηθέντος ναοῦ τοῦ Ningirsu.

Πρὸς τούτοις λίαν χαρακτηριστικὴ, ὅσον καὶ σπουδαία, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον πρόβλημα, εἶναι καὶ ἡ ἱστορικὴ πληροφορία, τὴν ὁποίαν διασώζει ἀρχαῖον «Χρονικόν»³, ἀναφέρον ὅτι κατὰ τὴν μεγίστην ἑορτὴν τοῦ νέου ἔτους, μεθ' ἧς συνειρωτᾶζετο καὶ ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς «Ἱερὸς γάμος», συμφώνως πρὸς τὰς ἄγαν δημοκρατικὰς συνηθείας, περὶ ὧν μόλις ἐγένετο λόγος, συνέβησαν ἐν Isin τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ Iraitimi⁴, ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλώνας, ἔθεσε τὸν Enlilbani⁵, τὸν κηπουρὸν, ἐπὶ τοῦ θρόνου του, ὡς «ἀντικαταστάτην βασιλέα» καὶ τὸ βασιλικὸν του στέμμα ἔθεσεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐκείνου. Ὁ Iraitimi ῥοφήσας ζέοντα χυλὸν ἀπέθανεν ἐν τῷ ἀνακτόρῳ του. Ὁ Enlilbani, ὅστις ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ θρόνου ἐκείνου, δὲν ἠγγέθη (πλέον), ἀλλ' ἐποίησεν ἐαυτὸν βασιλέα!

Σημειωτέον ὅτι τὸ παράδειγμα τοῦτο τῆς ἀνόδου ἐπὶ τοῦ βασιλικῷ θρόνου ἀσήμου τινὸς ἀτόμου δὲν εἶναι τὸ πρῶτον. Σήμερον δὲ γίνεται δεκτόν, ὅτι ἤδη ὁ γνωστὸς ἱδρυτὴς τοῦ Ἀκκαδικοῦ κράτους (± 2350-2150 π.Χ.), Μέγας Σαργῶν (± 2350-2295 π.Χ.), ἦτο ἐπίσης ἀσήμου καταγωγῆς, ἐὰν δὲ πιστεύσωμεν εἰς τὸν εὐρύτατα διαδεδομένον ἐν Μεσοποταμίᾳ «Θρῦλον τοῦ Σαργῶν» (στ.10ξξ.)⁶, καὶ αὐτὸς ὑπῆρξεν ἀρχικῶς κηπουρός.

Μεθ' ὅσα ἤδη ἐλέχθησαν προβάλλει, νομιζόμεν, σαφῶς ἡ ἰδιόζουσα θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ μεσοποταμιακῇ κοινωνίᾳ, ἥτις εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὰς περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεις τῶν Μεσοποταμίων⁷, ὡς καὶ πρὸς τὴν ὑψηλὴν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῇ ἰθακῇ καὶ δὴ καὶ τῇ θεοσκείᾳ.

1. Δηλ. τοῦ Gudea, ἦτοι τὴν Lagasch.

2. Μετάφρασιν αὐτοῦ ἤδη ἐν A.FALKENSTEIN-W.von SODEN, Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete..., σελ. 137 ἐξ., ἰδίᾳ σελ. 150.

3. Πρβλ. E.EBBLING, AOT², σελ. 337, στ. 31 (Die Chronik K.), A.L.OPPENHEIM, ANET², σελ. 267 (The «Sargon Chronicle», τεμ. α).

4. Βασιλεὺς τῆς Isin (± 1810-1804 π.Χ.).

5. Βασιλευσας ἐν Isin (± 1803-1780 π.Χ.).

6. Πρβλ. E.A.SPEISER, ANET², σελ. 119, ἐνθα μετάφρασις καὶ σχετικὴ περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφία.

7. Πρὸς τοὺς ἄλλοις, πρβλ. ἐν προκειμένῳ T.FISH, Some Ancient Mesopotamian Traditions concerning Man and Society (ἐν: BJRL 30, σελ. 41-56), 1946-47.

Ὡς δὲ πολλάκις ἐν τῇ παρουσίᾳ παραγράφῳ ἐτονίσθη, τὰ μέχρι στιγμῆς ἐκτεθέντα περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ μεσοποταμικῷ πνευματικῷ πολιτισμῷ ἰσχύουν κατ' οὐσίαν ἐξ ἴσου διὰ τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα. Διυκρίως μάλιστα ὑπὸ πολλῶν¹ ὑπεστηρίχθη ὅτι, ἤδη ἀπὸ τῆς σουμεριακῆς ἐποχῆς, καὶ ἡ ἐν τῇ κοινῶνίᾳ θέσις τῆς γυναίκος οὐδόλως σχεδὸν ὑστέρει τῆς τοῦ ἀνδρός. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ ὑψηλὴ τῆς γυναίκος θέσις, ὡς συζύγου, μητρὸς καὶ δὴ καὶ ὡς προσωπικότητος² ἐν τῇ μεσοποταμικῇ κοινῶνίᾳ ἐξήρθη δεόντως ὑπὸ παλαιότερων καὶ συγχρόνων ἐρευνητῶν³, ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν μείαν τῶν διαπιστώσεων ἰδίᾳ τῶν J.Kohler⁴, A.Ungnad⁴, A.Schneider⁵, P.Koschaker⁴ καὶ δὴ E.Ebeling⁶, ὅτι, ἐκτὸς τοῦ γνωστοῦ ἰδιάζοντος αὐτῆς ρόλου ὡς μέλους τοῦ ἱερατείου, ἐν μὲν τῇ σουμεριακῇ ἐποχῇ ἡ γυνὴ ἐμφανίζεται οὐ μόνον ὡς κατέχουσα ἰδιοκτησίαν καὶ δὴ ἐνεργοῦσα ἀγοραπωλησίας, ἀλλὰ καὶ ὡς μάρτυς κατὰ τὴν σύναψιν συμφωνητικοῦ κλπ., ἐν δὲ τῇ παλαιοβαβυλωνιακῇ ἤδη ἐποχῇ, πρὸς τοῖς ἀνωτέρω, εὐρίσκομεν αὐτὴν δανειζομένην καὶ δανειζουσαν, μισθώνουσαν καὶ ἐκμισθώνουσαν, δωρίζουσαν καὶ υἰοθετοῦσαν, ἐμφανιζομένην ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ὡς μάρτυρα καὶ ὁμνύουσαν ἐν αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ ἐνάγουσαν καὶ δὴ καὶ τὸν ἴδιον αὐτῆς

S.N.KRAMER, Charakter und Persönlichkeit der Sumerer (ἐν: WZMLU 7, σελ. 1143-1150), 1957-58.

1. Ἐκ τῶν παλαιότερων πρβλ., πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὴν A.SCHNEIDER, Die sumerische Tempelstadt..., ἰδίᾳ σελ. 37, ἐνθα μάλιστα παρατηρεῖ ὅτι: «In der Wirtschaft Sumers, in der jede einzelne Arbeitskraft wog, kam es auch auf die Mitarbeit der Frau an. Daher war sie dem Manne wirtschaftlich und rechtlich fast gleichgestellt... Aber auch sonst war der Frau im Wirtschaftsleben grosse Selbstständigkeit eingeräumt...». Ἐπ' ἐσχάτων δὲ ὑπεστήριξε τὰ αὐτὰ ὁ H.SCHMCKÖEL, Das Land Sumer..., σελ. 94 ἐξ., —, Hammurabi von Babylon..., σελ. 72 ἐξ. (ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Hammurabi μεγάλης ἀνυψώσεως τῆς θέσεως τῆς γυναίκος), —, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 30 ἐξ., 140 ἐξ., 146 ἐξ.

2. Πρβλ. E.EBELING, Frau (ἐν: RLA III, σελ. 100-104), 1959, ἐνθα ὁ ἐκλιπὼν ἤδη ἐπιφανὴς οὗτος ἐρευνητής, ἀφοῦ ἐκθέτει τὰ περὶ τῆς θέσεως τῆς Σουμερίας γυναίκος, παρατηρεῖ ἐπιγραμματικῶς: «Im übrigen ist die Frau jedenfalls eine Persönlichkeit, die Freiheit und Ehren geniesst» (σελ. 101).

3. Πρὸς τοῖς ἀνωτέρω ἐρευνηταῖς, πρβλ. ἰδίᾳ B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien... Τόμ. I, σελ. 386 ἐξ., πρβλ. 150 ἐξ., C.F.JEAN, La religion sumérienne..., σελ. 229 ἐξ., A.MOORTGAT, Geschichte Vorderasiens..., σελ. 241 κλπ. Πρβλ. ἐπίσης B.M.BEΛΛΑ, μν. ἐργ., σελ. 19 ἐξ., Γ.Μ.ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, μν. ἐργ., σελ. 253.

4. J.KOHLER..., Hammurabi's Gesetz: J.KOHLER-A.UNGNAD, Τόμ. III, Leipzig 1909, ἰδίᾳ σελ. 224 ἐξ., —, Τόμ. IV, 1910, ἰδίᾳ σελ. 85 ἐξ., —, Τόμ. V, 1911, ἰδίᾳ σελ. 117 ἐξ., P.KOSCHAKER-A.UNGNAD, Τόμ. VI, Leipzig 1923, ἰδίᾳ σελ. 86 ἐξ.

5. Die sumerische Tempelstadt..., σελ. 37 ἐξ.

6. Frau..., σελ. 101 ἐξ., πρβλ. ἐπίσης E.EBELING-V.KOROSEČ, Ehe (ἐν: RLA II, σελ. 281-298), 1938.

άνδρα, περαιτέρω δὲ μετερχομένην τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γραφέως¹ καὶ ἀσκοῦσαν καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ λειτουργήμα τοῦ δικαστοῦ²! Ἐὰν μάλιστα πιστεῦσωμεν εἰς τὸν θρόνον, γυνή τις ὑπηρετοῦσα πρότερον ἐν πανδοχείῳ ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Kisch³.

Ἄλλὰ καὶ ἡ θέσις τοῦ δούλου⁴ ἐν τῇ μεσοποταμιακῇ κοινωνίᾳ ἦτο ἀνόλογος πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα περὶ τοῦ ἐλευθέρου ἀτόμου, δὲν δύναται δὲ οὐδὲ πόρρωθεν νὰ συγκριθῇ πρὸς τὴν θέσιν τοῦ δούλου ἐν τῇ ρωμαϊκῇ κοινωνίᾳ. Ἦδη ἐν τῇ σουμεριακῇ ἐποχῇ, ὡς καὶ ἐπ' ἐσχάτων⁵ παρατηρήθη, οἱ δούλοι «ἀνήκουν καθ' ὅλοκληρίαν εἰς τὴν »τάξιν τῶν προσώπων« καὶ δὲν θεωροῦνται ὡς »πράγματα«.....»⁶. Εἰς δὲ τὴν ἀναλόγως ὑψηλὴν θέσιν τοῦ δούλου εἰσάγουσιν ἡμᾶς ἰδίᾳ καὶ οἱ λόγοι τοῦ προμνημονευθέντος Urukagina, ὅστις δικαίως καυχᾶται διότι «κατήργησε τὴν δουλείαν», καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Gudea ἑορτασμοῦ τοῦ νέου ἔτους, ἔνθα, ὡς τὸ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα⁷:

Ἐπὶ ἐπτὰ ἡμέρας ἡ δούλη ἦτο ἴση πρὸς τὴν κυρίαν της,
ὁ δούλος καὶ ὁ κύριος ἐβράδιζον ὁ εἰς παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ ἄλλου....

Ἴνα δὲ μὴ εἰσέλθωμεν εἰς ἄλλας λεπτομερείας, ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν ὑπογράμμισιν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν Μεσοποταμίᾳ ἡ καλὴ μεταχειρίσις

1. Πρβλ. π.χ. ἐπιστολάς γυναικῶν-γραφῶν ἐν R.F.HARPER, ABL, No 220, 308, 886, καὶ δὴ No 1367, 1368 κλπ. (ἔνθα ἐμφανίζεται γυνὴ ὡς ἐπίσημος γραμματεὺς αὐτοῦ τοῦ βασιλέως). Ἐνταῦθα κατὰ B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. I, σελ. 387.

2. Πρβλ. E.EBELING, Frau..., σελ. 101, πρβλ. ἐπίσης H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 136.

3. Πρόκειται περὶ τῆς Kubau τῆς 3ης Δυν. τῆς Kisch. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ π.χ. E.F.WEINDER, Die Könige von Babylonien und Assyrien (ἐν: B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 439-452), σελ. 443.

4. Προχείρως πρβλ.—ἐνταῦθα B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien, Τόμ. I, ἰδίᾳ σελ. 373 ἐξ., C.F.JEAN, La religion sumérienne..., σελ. 233 ἐξ., L.DELAPORTE, Geschichte der Babylonier, Assyrer..., σελ. 232 ἐξ., ἰδίᾳ δὲ ἐκ τῶν νεωτέρων I.MENDELSON, Slavery in the Ancient Near East, New York 1949, ἔνθα οὗτος ἐξετάζει τὸν θεσμὸν τῆς δουλείας ἐν Βαβυλωνίᾳ, Ἀσσυρίᾳ, Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ ἀπὸ τοῦ β' ἡμισσεως τῆς 3ης χιλιετηρίδος μέχρι τοῦ τέλους τῆς 1ης χιλ. π.Χ. Πρβλ. ἐπίσης H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., ἰδίᾳ σελ. 93 ἐξ., —, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 43 ἐξ., 81 ἐξ. κλπ. πρβλ. καὶ εὐθὺς κατωτέρω.

5. Ἐκ τῶν παλαιότερων πρβλ., πρὸς τοὺς ἄλλους, S.A.B.MERCER, Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria..., σελ. 105 κλπ., ἔνθα ἐν κατακλιθεὶς παρατηρεῖ τὴν χαρακτηριστικῶς: «That the slaves enjoyed certain very definite rights was a step in that direction, which finally led to the banishment of slavery...» (μν. ἔργ., σελ. 119). Πρβλ. ἐπίσης A.SCHNEIDER, Die sumerische Tempelstadt..., σελ. 87.

6. H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 93.

7. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 245ἐξ.

τοῦ δούλου ἐξηρτᾶτο βεβαίως ἐκ τῆς φιλανθρωπίας τοῦ κυρίου του, ὅστις καὶ ἠδύνατο νὰ τὸν ἀπελευθερώσῃ, ἀλλὰ καὶ ὁ νόμος ἐπροστάτευεν αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἀπανθρώπου μεταχειρίσεως, παρέχων μάλιστα καὶ εἰς τοῦτον, θεωρούμενον ὡς πολίτην¹, ὠρισμένα δικαιώματα, ὡς καὶ κατωτέρω θὰ διαπιστώσωμεν. Καὶ διὰ νὰ ἀφήσωμεν πρὸς στιγμήν κατὰ μέρος τὰς μᾶλλον γνωστάς διατάξεις τοῦ «Κ ὠ δ ι κ ο ς τ ο ὕ Hammurabi», ἤδη ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ² σουμεριακοῦ «Κ ὠ δ ι κ ο ς τ ο ὕ Lipitischtar» (§ 12, § 13)³ ἀναγνωρίζεται εἰς τὸν δούλον καὶ αὐτῇ ἔτι ἡ δι' ἀποδράσεώς του⁴ κατ' ἐλευθέραν, οὕτως εἰπεῖν, ἐκλογὴν ἐναλλαγῆ κυρίου. Εἰδικώτερον λίαν εὐνοϊκῆ ἦτο ἡ θέσις τῆς δ ο ὕ λ η ς, ἰδίᾳ εἰς ἣν περιπτώσιν ἀπέκτα τέκνα ἐκ τοῦ κυρίου της⁵, ὅποτε συνηθέστατα καθίστατο αὐτῇ ἐλευθέρᾳ. Μάλιστα δὲ τὰ τέκνα της εἶχον ὑπὸ τοῦ νόμου ἴσα δικαιώματα ἐπὶ τῆς περιουσίας τοῦ ἐλευθέρου πατρός των πρὸς τὰ λοιπὰ αὐτοῦ τέκνα, ἐφ' ὅσον ἀνεγνωρίζοντο ὑπ' αὐτοῦ ὡς γνήσια τέκνα του⁶. Ἀλλὰ καὶ ὁ δ ο ὕ λ ο ς ἠδύνατο νὰ νυμφευθῇ ἐλευθέρᾳ⁷. Καὶ περαιτέρω ὅμως ὁ δούλος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκτήσῃ, ὡς καὶ αὐτῇ ἡ δούλῃ, ἰδίαν περιουσίαν καὶ δὴ καὶ δούλους, εἴτε διὰ κληρονομίας εἴτε ὡς προῖκα κλπ. Πρὸς δὲ τούτοις, δύναται ὁ δούλος νὰ ἐξαγοράσῃ ἑαυτὸν παρὰ τοῦ κυρίου του καὶ νὰ ἀποβῆ οὕτως ἐλεύθερος πολίτης, ὡς ἀναφέρεται τοῦτο ρητῶς ἤδη ὑπὸ τοῦ σουμεριακοῦ «Κ ὠ δ ι κ ο ς τ ο ὕ Lipitischtar» (§14)⁸. Σπουδαῖαι, νομίζομεν, εἶναι καὶ αἱ περὶ δούλων διατάξεις τοῦ «Κ ὠ δ ι κ ο ς τ ο ὕ Bilalama»⁹, αἵτινες τιμωροῦν οὐ μόνον τὴν παράνομον κατακράτησιν ἀλλοτρίου δούλου (§ 22)¹⁰ καὶ δὴ αὐστηρότατα μάλιστα εἰς περιπτώσιν θανάτου αὐτοῦ εἰς χεῖρας τοῦ ἄρπαγος (§ 23)¹¹, ἀλλὰ καὶ τὸν φθορέα τῆς παρθενίας ἀλλοτρίας δούλης (§ 31)¹²!

1. Πρβλ. π.χ. «Κ ὠ δ ι κ α τ ο ὕ Hammurabi» § 280, § 281 κλπ., περὶ ὧν ὅμως κατωτέρω ὁ λόγος.

2. Πρβλ. ἄνωτέρω σελ. 111 καὶ αὐτόθι ὑποσ. 5.

3. Πρβλ. S.N.KRAMER, ANET², σελ. 160.

4. Χαρακτηριστικώτατος εἶναι ἐν προκειμένῳ καὶ ὁ «Κ ὠ δ ι ξ τ ο ὕ Hammurabi», π.χ. § 282, πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 407, T.J.MEEK, ANET², σελ. 177.

5. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, πρβλ. «Κ ὠ δ ι κ α τ ο ὕ Hammurabi», π.χ. § 119 κλπ. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 392, T.J.MEEK, ANET², σελ. 171.

6. «Κ ὠ δ ι ξ τ ο ὕ Hammurabi» § 170 ἐξ. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 398, T.J.MEEK, ANET², σελ. 173.

7. «Κ ὠ δ ι ξ τ ο ὕ Hammurabi» § 175 ἐξ. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 399, T.J.MEEK, ANET², σελ. 174.

8. Πρβλ. S.N.KRAMER, ANET², σελ. 160.

9. Πρβλ. ἄνωτέρω σελ. 240 ἐξ.

10. Πρβλ. A.GOETZE, ANET², σελ. 162.

11. Ἐνθ' ἄν.

12. Ἐνθ' ἄν.

Ἐν τῇ κοινωνικῇ ὁμῳ πραγματικότητι ἡ θέσις το δούλου ἦτο πολλάκις ὡς ἡ τοῦ ἐλευθέρου, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ καλύτερα¹, ἐν δὲ τῇ οἰκογενεῖα συχνάκις ἐθεώρουν αὐτὸν ὡς μέλος τῆς. Ὡς δὲ ἐπ' ἐσχάτων παρετήρησεν ὁ H. Schmökel², ὁ δούλος, «εἰς περίπτωσιν βαρείας κακομεταχειρίσεώς του, ἠδύνατο νὰ προσφύγῃ εἰς τὸ δικαστήριον, ἐνθα, τοῦλάχιστον ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ σουμριακῇ ἐποχῇ, ἠδύνατο νὰ ἐμφανισθῇ καὶ ὡς μάρτυς».

Τέλος ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας ἐνταῦθα εἶναι ἡ διάταξις σοῦ «Κ ὦ δ ι κ ο ς τ ο ὕ Hammurabi» (§ 280)³, καθ' ἣν ἐάν τις ἀγοράσῃ ἐκτὸς τῆς Βαβυλωνῶς δούλον, ἀσκέτως φύλου, γεννηθέντα ἐν Βαβυλωνί, κατὰ δὲ τὴν μεταφορὰν τοῦτου εἰς Βαβυλωνᾶ ἤθελεν ἀναγνωρισθῆ ὑπὸ τοῦ πρώτου κυρίου του, τότε ὁ δούλος οὗτος ἀπελευθεροῦται ἀνευ καταβολῆς λύτρων! Ὁ ἔχων δηλ. ὡς πρότυπὸν του⁴ τὸν Schamasch, θεὸν τῆς δικαιοσύνης καὶ προστάτην τῶν ἀδυνάτων, νομοθέτης-βασιλεὺς ἐπιλαμβάνεται, οὕτως εἰπεῖν, τῆς εὐκαιρίας ἵνα ἀποδώσῃ τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὸν δούλον, ἐκφράζων οὕτως εὐγλώττως τό, μεθ' ὅσα εἶδομεν, καὶ τὴν μεσοποταμιακῇ κοινωνίαν διέπον, γνωστὸν δὲ καὶ ἐκ τῆς ἠθικῆς τῶν Μεσοποταμίων⁵, ἰσχυρὸν πνεῦμα ἀξιοθαυμάστου δικαιοσύνης καὶ δὴ καὶ ἄκρας συμπαθείας πρὸς τοὺς ἀδυνάτους, ἐν οἷς ἰδίᾳ οἱ δούλοι.

1. Πρβλ. π.χ. A. SCHNEIDER, Die Sumerische Tempelstadt..., σελ. 37.

2. Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 44.

3. Πρβλ. E. EBELING, AOT², σελ. 407, T. J. MBEK, ANET², σελ. 177.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 240.

5. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 110εξ., ἰδίᾳ δὲ τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τῆς «Σειρᾶς Schurpu»

καὶ τὸν «Μύθον περὶ τοῦ θεοῦ τῆς πανώλους Irra» σελ. 113εξ.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Περαιόντες τὸ παρὸν τεῦχος τῶν «Εἰσαγωγικῶν» εἰς τὴν ἔρευναν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς:

1. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μῆκος τῆς Εἰσαγωγῆς ταύτης, νομίζομεν ὅτι, κατόπιν τῶν λεχθέντων ἐν τε τῷ προλόγῳ¹ καὶ τῷ Α' κεφαλαίῳ², ὡς καὶ τῶν ἑφεξῆς ἐκτεθέντων, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ δικαιολογηθῇ τοῦτο, ἐὰν ἀνεγνωρίζετο ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα ἀπλῶς περὶ κατατοπιστικῆς εἰσαγωγῆς, ἀλλὰ περὶ προσωπικῆς τοῦ γράφοντος κριτικῆς καὶ συστηματικῆς ἐρεύνης ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν τῶν πηγῶν. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν ἱστορίαν τοῦ προβλήματος ὅσον ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Π. Διαθήκης³, ἡ ἔκτασις τῆς ἐρεύνης ταύτης σχετίζεται, ὡς εἴπομεν, οὐ μόνον πρὸς τὴν σπουδαιότητα τοῦ προβλήματος τούτου καὶ τῆς πολυκυμάντου ἐκ τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν, κοινωνιολογικῶν καὶ ἐθνολογικῶν ρευμάτων ἱστορίας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἔλλειψιν ἐν προκειμένῳ εἰδικῆς τινος πραγματείας καὶ ἐν αὐτῇ τῇ διεθνείᾳ βιβλιογραφίᾳ⁴. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπιχειρηθεῖσαν σύντομον ἔρευναν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑγγύς Ἀνατολῆς⁵, τὸ μῆκος αὐτῆς ἐν τῇ μετὰ χεῖρας εἰσαγωγικῇ ταύτῃ πραγματείᾳ δικαιολογεῖται πάλιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς σπουδαιότητος τῆς ἐξερευνησεως τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ καὶ γενικῶς διὰ τὴν Π. Διαθήκην, τῆς ὁποίας ἐξερευνησεως τὴν σημασίαν διὰ τὴν ἡμετέραν ἐπιστήμην εὐλόγως ἐξαίρων ὁ HUGO GRESSMANN χαρακτηρίζει τὴν δι' αὐτῆς ἐγκαινισθεῖσαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐπιστήμης ταύτης νέαν περίοδον ὡς «τὸν αἰῶνα τῆς Πρόσω Ἀνατολῆς»⁶, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ συσσωρευθέντος διὰ τῶν συνεχῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνακαλύψεων τεραστίου ὄγκου καὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ διαφωτιστικωτάτου σχετικοῦ ὕλικου, καὶ δὴ καὶ ἐκ τῆς διαπιστωθείσης⁷ ἐλλείψεως εἰδικῆς τινος πραγματείας περὶ τῆς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑγγύς Ἀνατολῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου. Οὕτω λοιπόν, νομίζομεν, ὅτι θὰ ἠδύνατο, ἴσως, ἡ παροῦσα εἰσαγωγικὴ ἔρευνα νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελοῦσα συμβολὴν εἰς τὴν κατανόησιν

1. Πρβλ. ἄνωτέρω (τόμ. ΔΓ') σελ. 212.

2. Πρβλ. ἄνωτέρω (τόμ. ΔΓ') σελ. 213ἑξ.

3. Πρβλ. ἄνωτέρω (τόμ. ΔΓ') σελ. 213-247 καὶ 396-422.

4. Πρβλ. ἄνωτέρω (τόμ. ΔΓ') σελ. 215-216.

5. Πρβλ. ἄνωτέρω (τόμ. ΔΓ') σελ. 422-440, 562-599 καὶ (τόμ. ΔΔ') σελ. 84-118, 214-250.

6. Die Aufgaben der alttestamentlichen Forschung, Giessen 1924, σελ. 8.

7. Πρβλ. ἄνωτέρω (τόμ. ΔΓ') σελ. 422, 427 καὶ (τόμ. ΔΔ') σελ. 85ἑξ.

οὐ μόνον τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς Ἱερᾶς ταύτης Βίβλου, τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας τῆς ὁποίας ὡς («τὸ κύριον πρόβλημα»)¹ θεωρεῖ ἤδη ὁ ERNST SELLIN ἀκριβῶς τὸν καθορισμὸν τῆς ἐν αὐτῇ θέσεως τοῦ ἀτόμου. Σχετικὴ δὲ πρὸς τὸν ἐρευνητικὸν χαρακτήρα τῆς παρούσης πραγματείας εἶναι καὶ ἡ δαψιλὴς παράθεσις οὐ μόνον τῆς σχετικῆς ἐκάστοτε βιβλιογραφίας, ἀλλὰ καὶ χωρίων ἐκ τῶν σχετικῶν πηγῶν καὶ δὴ καὶ ἐκ τῶν αἰγυπτιακῶν, μάλιστα δὲ τῶν μεσοποταμιακῶν κειμένων, τὰ ὅποια ἐθεωρήθη σκόπιμον ἐνταῦθα, ὅπως ἐρευνηθῶν ὡς οἶόν τε αὐτοτελῶς.

Εἰδικώτερον δέ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἕκτασιν τοῦ Γ' κεφ., ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὡς ἀποτελούσης (μάλιστα δὲ τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ) τὸ πνευματικὸν περιβάλλον τῆς Π. Διαθήκης, ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ ὁποίου, ἄς ἐπιτραπῇ νὰ ἐπαναλάβωμεν², ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ καὶ ἐκτιμηθῇ προσηκόντως ἡ Π. Διαθήκη καὶ ἡ ἐν γένει σημασία αὐτῆς, πρέπει νὰ ἀνομολογηθῇ, ὅτι ἡ ἕκτασις τῆς σχετικῆς ἐρεύνης καὶ ἐκθέσεως ἡμῶν ὀφείλεται, πρὸς τοὺς ἄλλους, εἰς τὰς ἰσχυρὰς παρορμήσεις, ἄς ἐλάβομεν ἤδη παρὰ τῶν ἐν Ἀθήναις σεβαστῶν διδασκάλων ἡμῶν διὰ τε τῆς προφορικῆς διδασκαλίας καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, ἐν οἷς, ἐκτὸς τοῦ πατρὸς ἡμῶν³, καὶ οἱ Β.Μ.ΒΕΛΛΑΣ⁴ καὶ Α.Ι.ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ⁵, ἵνα μὴ ἀναφέρωμεν τοὺς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ. Εἰς ὅλην δὲ τὴν εἰσαγωγικὴν ταύτην ἐρευναν ἡμῶν ἐνεθαρρύνθημεν καὶ ἐνεπνεύσθημεν, ἐν πλήρει πάντοτε συναισθήσει τῆς ἀσθενείας τῶν δυνάμεων ἡμῶν, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀπὸ τῆς χαρακτηριστικωτάτης παρατηρήσεως τοῦ H.GRESSMANN ἐν τῷ προλόγῳ τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ γνωστοῦ θεμελιώδους ἐν προκειμένῳ συλλογικοῦ ἔργου του Altorientalische Texte zum Alten Testament⁶, ἔνθα οὗτος ἐπιγραμματικῶς παρατηρεῖ ὅτι: «ὁ μὴ θέλων ἀντιεπισημονικῶς καὶ ἀβασανίστως νὰ ἀποδεχθῇ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν ἐρευνητῶν, ἀλλὰ νὰ ἐλέγξῃ τούτους, ὀφείλει νὰ χρησιμοποίησῃ τὸ ἀναγκαιῶν ὑλικὸν (ἐννοεῖται τῶν κειμένων) ὑπὸ ἀξιόπιστον μορφήν»⁷, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῶν φαεινῶν παραδειγμάτων τοσοῦτων ἐπιφανῶν παλαιοδιαθηκολόγων ἅμα καὶ ἀνατολιστῶν ἀπὸ τῶν A.JEREMIAS, W.W.BAUDISSIN, H.GUNKELE, F.M.J.LACRANGE, H.GRESSMANN, P.(É.)DHORME, HER-

1. Πρβλ. ἄνωτέρω (τόμ. ΑΓ'), σελ. 235 καὶ ὑποσημ. 6.

2. Πρβλ. ἄνωτέρω (τόμ. ΑΓ'), σελ. 212, 214, ἰδίᾳ δὲ σελ. 422έξ.

3. Η.Ι.ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, Ἀθήναι 1937, σελ. 24.

4. Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς Παλ. Διαθήκης, Ἀθήναι 1932, ἰδίᾳ σελ. 10έξ.

5. Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ, Τόμ. Ι, Ἡ πηγὴ: Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, Ἀθήναι 1938, σελ. 395 ἐξ.

6. Berlin-Leipzig 1926².

7. H.GRESSMANN, Altorientalische Texte zum Alten Testament..., σελ. VII.

MANN JUNKER καὶ A.BERTHOLET, μέχρι τῶν A.ALT, O.EISSFELDT, F.M.T.DE LIAGRE BÖHL, F.NÖTSCHER M.NOTH, S.H.HOOKE, J.B. PRITCHARD, W.F.ALBRIGHT καὶ H.SCHMÖKEL κ.ά. ἀσχοληθέντων, λίαν ἐπιτυχῶς μάλιστα, οὐ μόνον περὶ τὴν ἔρευναν τῆς Π. Διαθήκης ὑπὸ τὸ φῶς τῶν εὐρημάτων τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως ἐν εἰδικαῖς πραγματεῖαις καὶ περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῆς τελευταίας ταύτης ὑπὸ τὸ πολύτιμον φῶς τῆς Π. Διαθήκης.

2. "Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐν τῷ Ι' κεφαλαίῳ τῆς παρούσης πραγματείας καταπληκτικὰς, ἔστιν ὅτε, διαπιστώσεις, ἃς προσπορίζει εἰς τὸν μελετητὴν τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τῆς Π. Διαθήκης ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐπικυροῦνται ἄπαξ ἔτι αἱ τολμηραὶ μὲν, βαθυστόχαστοι δὲ παρατηρήσεις τοῦ τε ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ καὶ τοῦ ΚΑΛΗΜΕΝΤΟΣ τοῦ Ἀλεξανδρέως, ὡς καὶ τοῦ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ. Καὶ ὁ μὲν Ἰουστίνος ἀναγνώριζων «ἐμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ λόγου»¹, διδάσκει, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι «ἴσα...καλῶς αἰεὶ ἐφθέγγαντο καὶ εὖρον οἱ φιλοσοφῆσαντες ἢ νομοθετήσαντες, κατὰ λόγον μέρος δι' εὐρέσεως καὶ θεωρίας ἐστὶ πονηθέντα αὐτοῖς»². Ὁ δὲ Κλήμης ἐδίδαξεν οὐ μόνον, ὅτι «πᾶσιν.....ἀπαξ-ἀπλῶς ἀνθρώποις, μάλιστα δὲ τοῖς περὶ λόγους ἐνδιατρίβουσιν, ἐνέστακται τις ἀπόρροια θεϊκῆ»³, ἀλλὰ καὶ ὅτι «μία μὲν.....τῶ ὄντι διαθήκη, ἡ σωτήριος, ἀπὸ καταβολῆς κόσμου εἰς ἡμᾶς διήκουσα, κατὰ διαφοροὺς γενεὰς τε καὶ χρόνους διάφορος εἶναι τὴν δόσιν ὑποληφθεῖσα»⁴. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν μάλιστα τῆς τελευταίας ταύτης παρατηρήσεως διατελεῖ προφανῶς καὶ ἡ ἐξῆς στοχαστικωτάτη ρήτρα τοῦ Αὐγουστίνου: «Ὅ,τι νῦν προσαγορεύεται χριστιανικῆ θρησκεία, ὑπῆρχε παρὰ τοῖς παλαιοῖς, οὐδὲ ἔλειπεν ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, μέχρις οὗ ἦλθεν αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἐν σαρκί, ὁπόθεν ἡ ἀληθὴς θρησκεία, ἡ ἤδη ὑπάρχουσα, ἤρχισε νὰ ἀποκαληθῆται χριστιανικῆ»⁵. Εἶναι δὲ εὐχάριστον, ὅτι πρὸς τὰς βαρυσημάντους ταύτας παρατηρήσεις συμφωνοῦν καταπληκτικῶς καὶ τὰ πορίσματα τῆς ὑγιοῦς συγχρόνου θρησκευτολογικῆς ἐρεῦνης, τῆς ὁποίας ἤδη ὁ πατήρ, ὁ μεγαλοφυῆς F.MAX MÜLLER, διεκήρυξε πρὸ ἑκατὸν περίπου ἐτῶν, ὅτι: «δὲν χρειάζεται νὰ φοβώμεθα, ἐὰν ἀνακαλύ-

1. Ἀπολογία Β', 8,1, ΒΕΠΕΣ, Τόμ. 3, σελ. 204, στ. 23.

2. Ἐνθ' ἀν., 10,2, ΒΕΠΕΣ, Τόμ. 3, σελ. 205, στ. 15-17.

3. Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλλήνας, VI, ΒΕΠΕΣ, Τόμ. 7, σελ. 52, στ. 11-13.

4. Στρωματεῖς ΣΤ', XIII, ΒΕΠΕΣ, Τόμ. 8, σελ. 217, στ. 41-σελ. 218, στ. 2.

5. Retractationes, I, 13, 3, Migne PL, Τόμ. 32, σελ. 603, ἐν πρωτοτύπῳ δέ: «...Res ipsa, quae nunc Christiana religio nuncupatur, erat apud antiquos, nec defuit ab initio generis humani, quousque ipse Christus veniret in carne, unde vera religio, quae jam erat, coepit appellari Christiana».

πτωμεν ἴχνη τῆς ἀληθείας, ἀκόμη καὶ ἴχνη χριστιανικῆς ἀληθείας, μεταξύ τῶν σοφῶν καὶ νομοθετῶν ἄλλων λαῶν»¹, ἐφ' ᾧ καὶ ἐπικαλεῖται τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον τοῦ Αὐγουστίνου. Ἐπίσης δὲ πρὸς τὰς ἐν τοῖς πρόσθεν παρατεθείσας εὐγλώττους μαρτυρίας τοῦ τε Ἰουστίνου καὶ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ὡς καὶ τοῦ Αὐγουστίνου, εὐρίσκονται κατ' οὐσίαν σύμφωνοι αἱ διαπιστώσεις καὶ πλείστων συγχρόνων ἡμῖν θρησκευολόγων, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐπιφανὴς ρωμαιοκαθολικὸς ἐθνολόγος καὶ θρησκευολόγος Pater WILHELM SCHMIDT², ὅστις ἐν πολυαριθμοῖς ἐργασίαις του, ἐπὶ τῇ βάσει πλουσιωτάτου ἐθνολογικοῦ ὕλικου περισυλλεγέντος ὑπ' αὐτοῦ καὶ τῆς σχολῆς του, ἐθεμελίωσε σταθερῶς τὴν περὶ ἀρχεγόνου μονοθεΐας καὶ ἀρχεγόνου ἀποκαλύψεως θεωρίαν αὐτοῦ, δι' ὧν ἐπιβεβαιοῦνται αἱ πανάρχαιαι σχετικαὶ βιβλικαὶ μαρτυρίαι τῆς Γενέσεως κλπ., ἡ δὲ θεωρία αὕτη ὑπεστηρίχθη ἐκθύμως, δι' αὐτοτελῶν ἐρευνῶν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὑπὸ θρησκευολόγων τοῦ κύρους τοῦ τε N.SÖDERBLOM καὶ τοῦ R.PETTAZZONI, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου Α.Ι.ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ³.

Καὶ νῦν εἶναι καιρὸς νὰ τερματίσωμεν τὸ παρὸν ἐπίμετρον διὰ τῆς ἐξῆς εὐγλώττου διαπιστώσεως τοῦ οἴκοθεν μὲν παλαιοδιαθηκολόγου, νῦν δὲ

1. Essays, I, Leipzig 1869, σελ. 53, παρὰ Α.Ι.ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἐπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς, Ἀθῆναι 1958, σελ. 757.

2. Περὶ αὐτοῦ πρβλ. ἰδίᾳ Α.Ι.ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, Πρώτῃ Ἀποκάλυψις καὶ ἀφετηριακὸς Μονοθεϊσμός, Ἀθῆναι 1955, —, Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης..., σελ. 731 ἐξ., ἔνθα καὶ δαφυλῆς βιβλιογραφία.

3. Προχειρῶς παραπέμπομεν εἰς Α.Ι.ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης..., ἰδίᾳ σελ. 728-763, —, Ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Θεολογίᾳ, Ἀθῆναι 1938, σελ. 135 ἐξ., —, Monothéisme primordial, Athènes 1952, —, Religionsgeschichte als Heilsgeschichte in der Weltgeschichte, Athen 1953. Πρβλ. ἐπίσης Β.Χ.ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς Θεσσαλονίκην καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις (περὶ ζῶντος Θεοῦ καὶ περὶ γειστοκεντρικοῦ βίου), Ἀθῆναι 1953, σελ. 11. Ἡδῆ δὲ καὶ ὁ Π.Ι.ΜΠΡΑΤΣΩΪΤΗΣ ἐν τῇ μικρᾷ πραγματείᾳ του: Ἡ λεγομένη Θρησκευολογικὴ Σχολή, Ἀθῆναι 1920 παρατηρεῖ, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὰ ἐξῆς ἄξια μνηίας ἐνταῦθα: «Ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς θρησκείας... ἀποκαλύπτεται ἡ τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος ἰθύνουσα πρόνοια τοῦ Θεοῦ. Οὐδὲ θὰ ἦτο τολμηρὸν νὰ ἀναζητήσωμεν καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἐθνικαῖς θρησκείαις οὐ μόνον λείψανα παναρχαίας τινὸς γενικῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ καὶ ἀκτινάς τινας, δι' ὧν ὁ θεῖος Λόγος προπαρασκευάζων καὶ διαπαιδαγωγῶν τὸν ἐθνικὸν κόσμον εἰς τὴν ἐν Χριστῷ εἰδικτὴν ἀποκάλυψιν (οἰκονομίαν) ἐφώτιζεν αὐτόν, καὶ νὰ ἀνεύρωμεν καὶ ἐνταῦθα οἰνοῖ τὸν σπερματικὸν ἐκείνον λόγον, ὃν παλαιότατοι καὶ σφώτατοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες εἶχον ἀνακαλύψει εἰδικώτερον καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ...» (μν. ἐργ., σελ. 4-5). Πρὸς τοῦτους πρβλ. Ἰωάν. Α' 19 καὶ Πράξ. ΙΖ', 23 ἐξ., ἐπίσης δὲ Ζ.ΡΩΣΗ, Περὶ ἐνώσεως πασῶν τῶν Θρησκειῶν καὶ Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1868, σελ. 11 ἐξ.

διαπρεποῦς ἀνατολιστοῦ HARTMUT SCHMÖKEL¹: «Ἡ γραμματεία τοῦ Ἰσραὴλ ἀποτελεῖ ἅμα καὶ ζωντανὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς θρησκείας τοῦ JAHWE, ἣτις ἐν ἀκαταπαύστῳ ἀγῶνι κατὰ τῆς νοθείας, τῆς ἰσοπεδώσεως καὶ τῆς ἀποξενώσεως ἀνεδείχθη νικηφόρος ἐπὶ τῶν ἀναριθμητῶν θεῶν καὶ λατρειῶν τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης...Οἱ θεοὶ τοῦ Σουμέρ καὶ τοῦ Ἀκκάδ, τῶν Χουρριτῶν καὶ τῶν Χεττιτῶν, τῶν Κασσιτῶν καὶ τῶν Ἀσσυρίων ἀπέθανον μετὰ τῶν λαῶν των· ὁ Θεὸς ὅμως τῶν προφητῶν καὶ τῶν ψαλμωδῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἀκούεται μέχρι σήμερον ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ».

---

1. Geschichte des Alten Vorderasiens (HO II, 3), Leiden 1957, σελ. 309.